

*Др Драган Вујисић, редовни професор
Правног факултета Универзитета у Крагујевцу*

УДК: 321.6/.8

DOI: 10.46793/UVP21.003V

ВЛАДАВИНА ПРАВА И УСЛУГЕ*

Резиме

У првом делу рада анализирана су различита схватања владавине права: либерално-демократско, затим позитивистичко схватање и, коначно, дефинисање владавине права као владавине позитивно-правног поретка одређених својстава. Поред ова три теоријска правца, указано је на још једну поделу - формални и материјални аспект владавине права. Такође, анализирани су и принципи и институције владавине права: легитимитет власти, подела власти, независно судство, легалитет који се изражава кроз појмове уставност и законитост, конституционалне гаранције људских и грађанских права, постојање слободне привреде и привредних активности. Предмет другог дела рада су услуге. Услуге, данас, представљају мотор привредног раста и обухватају, нарочито у развијеним земљама ЕУ, преко 70% БДП, запослених, нових привредних субјеката, а услужне делатности чине, такође, и преко 70% свих делатности. Сектор услуга обухвата разнородне, хетерогене услуге, чији се број непрестано увећава. Услужне делатности су бројне и одвијају у различитим секторима као што су промет, комуникације, финансије, државна управа, здравство, социјални рад, медији, образовање, туризам, угоститељство, спорт и др. Сведоци смо константног раста услужног сектора у смислу непрестаног ширења спектра услуга и утицаја на економски развој државе. Анализирана је како правна регулатива услуга у Републици Србији тако и њена усклађеност са, пре свега, правном регулативом на нивоу Европске Уније и потребе за њеном даљом доградњом и унапређењем.

Кључне речи: *владавина права, услуге, услужно право, услужне делатности.*

* Рад је написан у оквиру Програма истраживања Правног факултета Универзитета у Крагујевцу за 2021. годину који се финансира из средстава Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1. О владавини права

Са стварањем првих држава установљавају се одређена правила о понашању људи, као и право. Кроз развој правне цивилизације, скоро у свим епохама, постављало се питање од стране друштвених мислилаца, да ли је боља владавина људи или владавина закона. Тек после великих револуција, а пре свега Француске из 1789. године, доћи ће се до установљавања одређених универзалних начела, као што су одговорност власти, законитост управе, схватање закона као израза опште воље и, наравно, прихватање чињенице да су људска права неotuђива и света и да треба да буду инкорпорирана у најопштијем правном акту, који регулише или поставља темеље за већину области друштвеног живота, које су покривене правним нормама, а даљу разраду треба да добију у законима који имају својство правичности. Зато сама тема владавине права, ако се посматра колико је времена требало у историји људске цивилизације да прође да би људи од робова и поданика постали грађани и имали сплет недодирљивих сфера различитих слобода и права у које власт не сме да продре, сем легитимних уставних и законских изузетака, не може бити посматрана као област којом су само заокупљени правници. Она се проучавала, а тако ће бити и у будућности, и у оквиру филозофије, политике, социологије, све више и у оквиру економије. Снагом теоријских аргумената и потврдом у пракси одзвања следећа констатација: „Свакако да је владавина права интегрални појам и то мултидимензионални, мултидисциплинарни и софистицирани аутопоиетични концепт који уравнотежено и синергијски обухваћа кључне уставне постулате као што су диоба власти, кочница и равнотежа, независно судство, заштита људских права и темељних слобода, јамство аутономије државних и друштвених субјеката, уставни идентитет, учинковит господарски сустав, демократска власт и еколошки освијештено друштво. Она је умрежена повезница моралитета, легитимитета и легалитета.“¹

Са уставно-правног становишта, владавина права је дубоко повезана или се не може замислити без речи уставност. У строго правном значењу, принцип уставности „претпоставља постојање писаног устава као највишег правног акта и хијерархију правних аката, која претпоставља сагласност закона са уставом, као и сагласност свих нижих правних аката са законом и уставом. Правни појам уставности има два вида, формални и материјални. Уставност у формалном смислу налаже да закони и подзаконски акти у формалном погледу буду сагласни уставу. Уставност у материјалном смислу налаже да правне норме закона и подзаконских аката садржински буду усклађене са уставом. Приликом оцене уставности могуће је оспоравати и формалну и материјалну уставност прописа. Да би неки правни пропис био сагласан са уставом, захтева се и

¹ Лауц, З., *Начело владавине права у теорији и пракси*, Правни вјесник, бр. 3-4/2016, стр. 59.

формална и материјална сагласност са уставом“². Још шире, уставност у јавном праву подразумева подчињавање објективном праву саме државе, али и појединца.

С обзиром да устави у својој главној материји прописују положај грана власти, они истовремено регулишу и ограничења тих власти. На тај начин, прво кроз уставни текст, затим кроз непосредну примену устава, а много више кроз законе за које се подразумева формална и материјална усклађеност са уставом, успоставља се владавина објективног права. Таквом владавином ствара се браник самовољном поступању државних органа, односно појединаца и група које их представљају. Но, ту се не можемо зауставити, јер владавина права значи и постављање питања о томе какав правни поредак треба да буде, које је право владајуће. На то се добијају различити одговори у дијапазону од позитивистичких теорија да је владајуће само важеће право, независно од своје садржине, до ставова да мора да постоје одређени екстраправни принципи са снагом обавезности за државу и њену власт и поред позитивног права. Такође, постоје и размишљања о томе да уставни поредак мора инкорпорисати одређена политичка начела и правне установе, које треба да имају одређена својства, тј. специфичан квалитет у вези садржине закона, која на висок ниво поставља прописивање, остваривање и заштиту људских права, а сама примена права олакшана је квалитетом законског текста и подзаконских аката који га допуњају. И, као последње, прихватање да се закони са високим стандардима правичности доносе и примењују, како на државу, тако и на појединца, штитећи и једне и друге. Одговори на ова питања у ширем образлагању доводе до различитих схватања, као што је либерално-демократско поимање владавине права, затим позитивистичко схватање и, коначно, дефинисање владавине права као владавине позитивно-правног поретка одређених својстава.

Иако ћемо посебан акценат ставити на сва три теоријска правца, указујемо на још једну поделу у теорији државе и права о два главна учења о владавини права, која се и са наведена три теоријска правца, у одређеној мери, поклапају. У том смислу указује се на: европско континентално схватање владавине права, које је настало „из теоријских поставки о праву и пракси заснованој на римској јуриспроденцији и радовима највећих и најпознатијих правника. Од римске јуриспроденције, преко учења егзегетичке правне школе, све до најновијих нормативних и нормативистичких учења о праву, под владавином права је, обично, подразумевано начело законитости, које је схватано и одређивано као сагласност са законом. Закони, наиме, треба да се примењују, а законитост треба да омогући њихову примену. Када је то случај, постоји владавина права. Таквом схватању одговара и читав систем правних идеја, институција и средстава, који треба да омогуће и поспеше што боље остваривање владавине права. Па, ипак, у европском континенталном систему, прави се јасна разлика

² Пајванчић, М., *Уставно право*, Нови Сад, 2008, стр. 325-326.

између начела законитости и владавине права, која се испољава у облику правне државе ...“³ Друго становиште је потекло из англосаксонског правног круга: правној држави одговара израз *rule of law* (владавина права). Поред њега користе се и други изрази: *government under law*, који у ужем смислу означава владу која је ограничена правом, а у ширем смислу „администрацију која је ограничена правом“ и *due process*, који представља: „поступак за заштиту људских права и слобода, који у правном систему одређују или народ или држава.“⁴

Либерално-демократско или природно-правно схватање владавине права, подразумева невезивање владавине права временским и просторним моментом, већ њено поимање као филозофске категорије са вечитим, универзалним важењем. Квалитет одређеног позитивно-правног поретка упоређује се са начелима природног права. Ако се у таквом поретку доносе закони од стране овлашћених тела, као што је законодавно, примењују од стране извршне власти, али суштински систем власти, без обзира на сва прописана ограничења саме власти у уставу и законима је све више израз ауторитарне самовоље, такав позитивно-правни поредак не би могао да буде поредак владавине права. Ако, пак, у већини закона и самом уставу се прокламују фундаментална начела о поштовању и заштити људских права, као неотуђивих и светих, а друштвена заједница се базира на, не само правним начелима похрањеним у уставу и законима која одишу високим стандардима заштите, него и начелима морала, у таквом поретку постоји владавина права. Она, са становишта друштва у коме обитава, је синоним да је то друштво демократско, а сам правни поредак почива на минимуму моралности, и тежи да се та моралност у квантитативном и квалитативном смислу кроз деловање свих правних субјеката и подршку јавног мњења увећа. По либерално-демократском схватању, постоји скуп метаправних начела насталих пре устава, која и самог уставотворца обавезују. Таква начела су надуставног и надзаконског карактера. „Владавина права је нешто више од владавине важећег устава и важећих закона, она није пука уставности и законитост, како је схватају позитивисти, него је поредак слободе. Стога је владавина права учење о томе како право треба да буде и каква би својства устав и закони требало да имају. Она се, нипошто, не може помешати с пуком законитошћу аката државне власти.“⁵

Схватање владавине права од стране правника позитивиста своди се на формалну законитост аката државне власти. Ово је легалистичко схватање, које одбацује идеју о метаправу, јер је она антиподна законодавној превласти парламента као законодавног тела. Владавина права се повезује са правном државом, тј. своди се на њу и важећи правни поредак. Тада је на сцени владавина важећих закона. Правна држава је у антагонизму према полицијској

³ Лукић, Р., Кошутић, Б., Митровић, Д., *Увод у право*, Београд, 2001, стр. 231-232.

⁴ *Webster's New Dictionary*, New York, 1977, p. 562.

⁵ Марковић, Р., *Уставно право*, Београд, 2014, стр. 506.

држави, у којој долази до подвођења управе под закон, а такође и самог судства, док у полицијској држави управа има много шира овлашћења, јер је руковођена државним разлогом. Такође, у правној држави појединац је у положају грађанина који има субјективна јавна права и партиципира у јавном домену уживајући заштиту од самовоље државних органа. У полицијској држави он је у статусу поданика и објекта државне власти. „Стога је правна држава, држава у којој се влада путем права. То једино може бити законска држава, у којој управа не може вршити своју власт импровизованим декретима и наредбама, него само на основу и у границама закона.“⁶

Треће поимање владавине права које ову владавину посматра као позитивно-правни поредак са специфичним својствима подразумева ограничење власти у уставу и законима, а све са циљем да се онемогући концентрисање власти на једном месту (један орган или још погубније у једној личности). Власт треба спречити у самовољи и у покушајима онемогућавања вршења права појединаца или колективитета. Владавина права значи да у уставу и законима постоје одређене правне и политичке установе али да оне доживљавају своје оваплоћење у политичком животу и правној пракси. До појма владавине права по овом компромисном схватању долази се анализом обележја без којег нема поретка у којем влада право. У тако схваћеној владавини права, уставно дизајнирање значи међусобну контролу и равнотежу законодавне и извршне власти и постојање независног судства, а тиме позитивно последично целокупно стабилног правосудног система.

Утемељитељ енглеског схватања владавине права као владавине позитивно-правног поретка специфичних особина је енглески уставни правник Алберт Вен Дајси. Он је у свом научном опусу указао да је владавина права темељни принцип британског устава. Притом је овај принцип разложио на уже принципе. У том смислу, прво начело исказује се као превласт закона у односу на власт која је арбитрерна.⁷ Други принцип представља једнакост пред законом што значи подређеност свих припадника друштвене заједнице истим нормама.⁸ Трећи принцип подразумева постојање уставног права, тј. правила која су у највећем броју правних система садржана у писаном уставу. Такав

⁶ Исто, стр. 507.

⁷ Начело преминације закона над арбитрерном влашћу подразумева потирање самовоље и искључивање екстензивне дискреционе власти од стране појединих државних органа.

⁸ У српској теорији управног права указује се да је „британски правник Дајси који је полазећи од идеје о неопходности једнакости свих пред законом, истицао да је једно од основних обележја британског правног система одсуство управног права.“ (Бачанин, Н., *Управно право, књига 1, Уводна и организациона питања*, Крагујевац, 2011, стр. 100). Такође, веома слично претходном, у нашој теорији уставног права, а у вези Дајсијевих ставова је указано: „Владајуће законе примењују судови, при чему у Великој Британији нема ничега што би одговарало „управном праву“ или „управним судовима“, а што би повлашћивало вршиоце управне власти.“ (Марковић, Р., *нав. дело*, стр. 508).

устав је последица људских и грађанских права, а не њихов извор. Владавина права не изражава се у виду принципа политичке филозофије, сматра Дајси, него оних принципа, норми и установа који представљају маркантне карактеристике правног система Уједињеног Краљевства. Осим тога, примећено је да је потребно помирити схватање владавине права као позитивно-правног поретка (тренутно важећег устава и закона, без обзира на њихову садржину, квалитет и примену) и оног које владавину права види као метаправну доктрину или политички идеал. Дакле, „треће компромисно гледиште покушава да изнађе средњу, праву меру у односу на изнете крајности. Оно решење види у ослањању на решења и идеале, али само у мери у којој су они конституционализовани, тј. уграђени у устав, тј. важеће право. С обзиром на то да велика већина важећих устава, независно од тога каква је политичка пракса, конституционализује тековине политичке модерности, а посебно личну и политичку слободу и правну једнакост, при оцени ваљаности аката државне власти, можемо се ослонити на мерила: формално и напред утврђена; и, довољно општа и еластична да превазиђу крутог и недостатке писаног закона. Имајући ово у виду може се констатовати да су поводи спора између позитивно-правне и природно-правне школе умногоме објективно превазиђени и да се дискусија о овом питању добрим делом заснива на теоријској и идеолошкој инерцији. Велика предност компромисног гледишта је и у томе што његовим прихватањем долази до знатног приближавања и готово изједначавања појма правне државе и владавине права.“⁹ Додајмо и ову мисао која се надовезује на претходно речено: „Мада су владавина права и правна држава два различита историјско-институционална концепта: први је англосаксонски, док је други немачки, они се данас углавном изједначавају, јер се и владавина права и правна држава препознају као формално-материјални појмови са истом основном идејом: ограничавање државне власти. Разлике су постојале у томе што је правна држава, због утицаја позитивизма, нарочито Х. Келзена, до скоро третирана (и данас у англоамеричкој литератури) као само формални принцип, у основи прост принцип законитости (легалитета), док је владавина права материјални појам, принцип виши од саме уставности, јер укључује садржај устава, односно вредности које устав штити (Фридрих Хајек, *Friedrich A. Hayek*).“¹⁰ На ове речи надовезује се подела на формалну и материјалну владавину права: „Формална страна владавине права истиче њезин процедурални значај у коме се владавина права појављује као круцијална за делотворност правног поретка и своди се на формално регулирање правила у прописима, не узимајући у обзир садржај прописа. Према формалном схваћању владавина права је “право правила”. Формална страна владавине права указује да појединци морају бити у могућности знати унапријед која су правила написана како би могли своје понашање ускладити с њима (*if-then*). Значи

⁹ Живковић, М., Симовић, Д., *Уставно право*, Београд, 2009, стр. 170-171.

¹⁰ Орловић, С., *Уставно право*, Нови Сад, 2018, стр. 55

важна је предвидљивост и сигурност за правне судионике. Протагонисти формалног аспекта владавине права углавном узимају инструментална ограничења обнашања државне власти. Владавина права треба осигуравати амбијент који ће унаприједити аутономију и достојанство индивидуе допуштајући људима да слободно исказују и реализирају своје осјећаје, мишљење, комуникацију и деловање. Тако се традиционално поимање владавине права своди на то да законодавац буде ограничен уставом, а управа или извршна власт да се стриктно ограничава правом, односно да делују у складу с позитивним правом. Наведено је својствено англосаксонској правној традицији унутар које је од особите важности постојање поштене и ваљане процедуре, тзв. *the due process of law*. Овде је ријеч о напорима који промовирају инструменталне аспекте владавине права који не узимају морал и демократију као најважније, него истичу заштиту имовинских права и учинковито правосуђе, наглашавајући да је темељни циљ права осигурање друштвене стабилности. Дакле, формални аспект владавине права се односи на обликовање државног деловања, особито на диобу власти и надлежности законодавне, извршне и судбене власти. Нагласак је да људска права и темељне слободе могу бити ограничени једино законом.¹¹ Међутим формално гледиште владавине права није без слабих страна јер нема јаке материјалне потпоре. „Та минимална владавина права разликује се од друге, сложеније концепције, које подразумевају додатне услове. Многе (можда и већина) верзија владавине права захтевају не само једнаку примену закона већ и одређене правне поступке како би се осигурало да су законска правила објављена и позната пре њихове примене. У неким верзијама се тврди (мисли се на различита схватања о владавини права – напомена Д.В.) да је независно судство од есенцијалног значаја за очување владавине права. Указује се да владавина права захтева да друштво у целини, укључујући и његове управљаче, поседује јак осећај посвећености јавној врлини. Коначно у неким верзијама владавина права захтева испуњење материјалних (моралних) права.“¹²

„Материјални аспект владавине права се промишља као скуп идеала и открива нешто дубље и шире садржајне перспективе. Значи, мање се фокусира на форму и процедуру, а пуно више на вриједности и циљеве које се желе достићи, промовирати или утјеловити. Владавина права према овом схваћању постоји само онда када се правни сустав гради на одређеном јавном моралу, односно на схваћању да треба правити разлику добрих од лоших прописа у односу на њихов садржај. Сугерира се да владавина права ставља на пиједестал моралне и вриједносне садржаје, тако да се владавина права доживљава као средиште праведног друштва, везујући се за идеје Истине, Добра и Лијепе (Аристотел). Инсистира се на цјеловитом поштовању особних

¹¹ Лауц, З., *нав. чланак*, стр. 51.

¹² Cole, D. H., *An Unqualified Human Good: E.P. Thompson and the Rule of Law*, *Journal of Law and Society*, No. 2/2001, p.185

грађанских слобода – слободе мишљења и изражавања мисли, слободе савјести и вјероисповијести, слободе кретања, слободе јавног окупљања, једнакости пред законом, права на жалбу и др. Наведено се може свести да је то амбијент везан за темељна људска права и социјалну државу. Према овом концепту владавина права не постоји у друштву чији правни сустав није специфично обликован и намијењен операционализацији вриједности слободе, дигнитета, правичности, праведности, демократије и људских права. Материјални аспект владавине права нарочито долази до изражаја у правним суставима који баштине еуропску континенталну правну традицију. Она се може повезати с идејом да се право мора по себи умрежити с нормативним етносом када делује као облик друштвене регулације и зато правни сустав мора интерно одржавати аспирације друштва. У новије вријеме у круговима теоретичара могуће је пронаћи да се формално и материјално разликовање владавине права исказују кроз “*thin*” и “*thick*” концепт гдје концепт “*thin*” одговара формалном а “*thick*” материјалном аспекту владавине права.¹³

Принципи и институције владавине права - Да би се одређени правни систем могао окарактерисати као поредак владавине права потребна је егзистенција неколико принципа и институција, као што су: 1. легитимитет власти, 2. подела власти, 3. постојање независног судства, 4. принцип легалитета који се изражава кроз појмове уставност и законитост, 5. конституционалне гаранције људских и грађанских права, 6. постојање слободне привреде и привредних активности.

1. Реч легитимитет подразумева заснивање нечега на законитости, праву и оправданости. Ту је посреди прихватање одређених институција власти или пак носилаца власти од стране појединаца или друштва, па се и стабилност тих институција и уставно политичког поретка претежно вреднује и потврђује у односу на то колико су грађани уверени да су саме институције оправдане, законите и за њих легитимне. У актуелном друштвеном тренутку легитимност институција власти и оних који је врше огледа се у афирмативном ставу јавног мњења према њима и самој ефикасности коју правни поредак треба да пружи. Како истиче Ендру Хејвуд, „власт се најједноставније може дефинисати као „легитимна моћ“. Док је моћ *способност да се утиче на понашање других*, власт је *право да се то чини*. Власт се, дакле, заснива на прихваћеној обавези покоравања, пре него на неком виду принуде или манипулације. У том смислу власт представља моћ која садржи легитимитет или право... У ширем смислу, појам легитимитета (од латинског *legitimare*, што значи „прогласити законитима“) означава законитост. Легитимитет утврђује поредак или му пружа ауторитативан или обавезујући карактер чиме трансформише моћ у власт. За разлику од легитимитета, легалитет не осигурава поштовање власти или прихватање обавезе грађанске послушности. Политички филозофи тумаче легитимитет као морални или рационални принцип на основу којег владе од

¹³ Лауц, З., *нав. чланак*, стр. 51-52

својих грађана могу да захтевају послушност. *Позивање на легитимитет* је, отуда, важније од чињенице послушности. Политиколози, међутим, легитимитету придају социолошку природу: виде га као спремност да се повинује систему власти без обзира на то како је успостављен. Према Веберу, ово гледиште легитимитет означава као *веру* у легитимитет, односно веру у право да се влада ...“ Поводом давања легитимитета режимима Хејвуд примећује: једна од функција устава је и помагање у успостављању легитимитета. Овим се објашњава широка употреба устава и у државама где су они само номинални или су потпуне фасаде. Овај процес легитимизације има две димензије: пре свега, постојање устава је готово предуслов да држава припада међународној заједници, као и да је остале државе признају. Међутим, значајније од тога је могућност да се устав употреби за стварање легитимитета у оквиру државе, подстицање поштовања и послушности домаћег становништва. Ово је могуће зато што устав симболизује и шири вредности владајуће елите, и истовремено систему власти даје вео легитимитета. Да би се устав у том делу учинио делотворнијим, често се инсистира на поштовању устава, било као документа од историјског значаја, било као симбола сврхе постојања и националног идентитета. Значај устава често се подразумева. Претпоставка је да устав пружа користи, као што су политичка стабилност, ограничена влада и гарантована права и слободе.¹⁴

Влада се бира у законодавном телу, а претходе јој (ако је реч о тек конституисаном парламенту) избори за парламент. Изборни процес мора да у држави истинске владавине права има одређена својства да би се у коначном назвао демократским. Чак и ако је само неко од својстава нарушено то је показатељ демократског дефицита. Како је констатовано да се влада бира у парламенту, а парламент на изборима мора да постоје одређене карактеристике бирачког права и самих избора да би могли закључити да постоји легитимност власти. У том смислу треба да егзистирају у сваком изборном циклусу и за све нивое власти: 1. општост бирачког права, 2. једнакост бирачког права, 3. непосредност и слобода избора, као и 4. тајност гласања

2. Подела власти је фундаментални принцип организације власти државе владавине права. Оно је супротно јединству власти, посебно оном које је у аутократско-тоталитарном окриљу усредсређено у једном органу односно неприкосновеном вођи. Концентрација власти доводи до нежељених дејстава у свим сферама друштвеног живота посебно ако контролни механизми постају само гола форма, а одговорност у јавном домену суштински ишчезава. Ту се мисли, пре свега, на одговорност носилаца јавних функција. „Подела власти чини државу функционалном из разлога што се носиоци функција оспособљавају за вршење једне групе послова. Сложеност и разнородност операција које значе вођење и делање државе изискују стручна лица. Специјализацијом кадрова, што је једини опортун резон руковођења, државни

¹⁴ Хејвуд, Е., *Политика*, Београд, 2004, стр. 15, 401, 557.

органи се оспособљавају да успешно врше послове. Овим се смањује ризик доношења погрешних одлука на свим, а пре свега на највишем нивоу и тако предупређују евентуално штетне последице по заједницу... Функционална држава мора бити једновремено и правна држава у којој се сви покоравају закону, тј. у којој постоји владавина права. Изашла из начела поделе власти, правна држава склапа организацију власти од неколико (три) независних ауторитета који се узајамно ограничавају: законодавне, извршне и судске власти. Три власти су подведене под устав и закон тиме што су ограничене у погледу квантитета ограничења и путем регула којима се уређује поступак њиховог деловања.¹⁵

3. Постојање независног судства – У теорији се указује да „из начела поделе власти проистичу основна уставна начела која карактеришу положај судске власти – независност и самосталност. Независност као највише начело је одавно у српском праву (у Душаном законнику из 1349. године и у Сретењском уставу) и значи слободу суда да доноси одлуке на основу Устава, закона и других извора права ... По начелу самосталности, судови су државни органи повезани у јединствен систем и одвојени од других органа власти.“¹⁶ У Уставу Србије у чл. 4 ст. 4 наведено је да је судска власт независна. Смисао овакве норме огледа се у томе да је судска власт ван сфере односа у систему власти, тачније односа између легислативе и егзекутиве, унутар којих постоји равнотежа и међусобна контрола. Такође, и у чл. 139 Устава утемељена је оваква концепција положаја судске власти, те се наводи да је судија у вршењу судске функције независан и потчињен само Уставу и закону. У ст. 2 истог члана Устава, додаје се да је сваки утицај на судију у вршењу судске функције забрањен. Устав, осим овога, још прописује да су судске одлуке обавезне за све и да не могу бити предмет вансудске контроле. Судску одлуку може преиспитивати само надлежни суд у законом прописаном поступку (чл. 145 ст. 3 и 4 Устава из 2006. године). У том смислу уставотворац је потврдио и конкретизовао начело независности судске власти за које је значајно да друге две гране власти немају средства утицаја на судску власт нити су у могућности да судске одлуке преиспитују.

4. Принцип легалитета – Према ставу многих писаца уставност и законитост (начело легалитета) представљају круцијални елемент правне државе јер она служи остваривању права. Законитост представља градивну супстанцу правног поретка. Она је средство да нормативни, фактички и вредносни елемент у правном систему буду што више у сагласности. Та усклађеност омогућава функционисање правног поретка. Док и у демократској и у аутократској држави постоји начело законитости, начело владавине права посебно оне њене концепције – природноправана и позитивистичка са јаком коректуром управо природноправних елемената не постоји у свакој држави.

¹⁵ Орловић, С., *Начело поделе власти у уставном развоју Србије*, Београд, 2008, стр. 22-23.

¹⁶ Орловић, С., *Уставно ...*, стр. 283-284.

Најекстензивније дефинисана законитост значи сагласност свих нижих аката са законом као вишим актом. Додатно рестриктивније поимање законитости подразумева да су сви правни акти и све материјалне радње које чине државни органи или грађани такви да морају да се донесу и врше у складу са законом. Разлог томе је својство закона као правног акта. И коначно, у најрестриктивнијем смислу, законитост претпоставља да сви правни акти мање правне снаге јесу или треба да буду донети како на основу закона тако и на основу других правних аката веће правне снаге. Појам уставности се у теорији дефинише на исти начин: „Наиме, и уставност као нормативно начело означава сагласност свих аката са уставом. То је њено најшире значење, јер су обухваћени и материјални акти. У ужем смислу, уставност представља сагласност свих нормативних правних аката са уставом. Најзад, у *најужем смислу*, уставност значи да сви правни акти мање правне снаге морају да буду донети или на основу устава или других правних аката веће правне снаге.“¹⁷

5. Конституционалне гаранције људских и грађанских права – Људска и грађанска права и слободе представљају са једне стране средство ограничавања државне власти, а на другој страни она су основ целокупног правног поретка. Она су недодирљива сфера у коју државна власт не сме да задира. Та права и слободе су неотуђива и припадају сваком човеку као људском бићу. „Законодавна власт, као најважнији стваралац позитивног права, мора омогућити остваривање и заштиту људских и грађанских права. Уставом проглашена декларација људских слобода и права мора бити темељ целокупног законодавства. Законодавна власт не може закидати на људским правима која је гарантовао устав. У том смислу она није апсолутно слободна, тј. није правно неограничена власт.“¹⁸ Нужно је да се уставом предвиди да се људска права остварују непосредно на основу устава, како се обим људских права не би могао ограничавати појединим законима. У правној држави појединац је грађанин који поред дужности има и права, док послушност мора показати само према законитим актима државне власти.

На жалост и поред толико афирмативног „списатељства о владавини права и правној држави то делатништво остало је писана реч без отелотворења у пракси неких држава. Устави многих држава у преамбулама или почетним члановима дефинисали су и дефинишу државе као правне, као државе владавине права и социјалне правде. Ситуација у пракси је на многим правним поднебљима посве другачија. Постоји владавина неправда, флагрантна кршења људских права и девастација социјалне правде од стране корумпиране политичке елите и привредних моћника.“¹⁹

6. Постојање слободне привреде и привредних активности - Базичан елемент демократског друштва представљају економске слободе и права, и о

¹⁷ Лукић, Р., Кошутинић, Б., Митровић, Д., *нав. дело*, стр. 444-445

¹⁸ Марковић, Р., *нав. дело*, стр. 511

¹⁹ Рапајић, М., *О правној држави и владавини права*, Гласник права, бр. 3/2012, стр.25

томе је постигнута општа сагласност.²⁰ Посебно у западним друштвима, а данас је тако све више и у транзиционим. Разлике се јављају око питања какав би требало да буде привредни миље који је компатибилан демократској политичкој заједници. Традиционално, лево оријентисане снаге, више истичу једнакост и потребу за успостављањем државе благостања, која је потпора слободној привреди уз јаку и некад неизбежну социјалну корективу.²¹ То значи да над неким привредним гранама и даље постоји већинско или потпуно власништво државе, као је на пример саобраћај, односно део путне инфраструктуре. Импликације таквог приступа подразумевају и даље постојање бесплатне здравствене заштите грађана, активну улогу државе у решавању питања незапослености и друге социјалне потребе које живот намеће, а које сам грађанин као појединац, некад није у могућности да обезбеди, па је потребна позитивна супституција државног социјалног механизма. Конзервативна идеолошка матрица указује да су основна обележја слободне привреде висока аутономија, односно слободно тржиште, које није ометано државном контролом и утицајима и, наравно, постојање високог степена заштите приватне својине. Дакле, слободно тржиште и приватна својина, механизми су за раст привреде, техничко-технолошке иновације које воде ка прогресу, а укупност свега тога представља општи просперитет једног друштва.

Шта је реалност привредних дешавања, данас? На то питање је могуће дати одговор који сублимира некада потпуно супротстављена гледишта, односно од оне школе мишљења и некада доминантног социјалистичког нормативизма, да привреда мора да буде под потпуном државном контролом, што је последично значило да се она налазила у државној својини, до школе мишљења изражене у западним демократијама, дакле једне либералне доктрине о потпуно слободној привреди, неспутаној од стране државне регулативе. Тако долазимо до владајућег мишљења утемељеног у реалности друштвеног живота да је преовлађујући мешовити тип привреде, чији су

²⁰ „Уставно прописивање економских права остало би мртва норма да не постоји адекватан начин њиховог остваривања у правном и привредном животу. Без развијене привреде нема развијања економских права нити позитивних тенденција у њиховој заштити.“ Рапајић, М., *Економска и социјална права у Уставу Србије*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, бр. 1/2015, стр. 280.

²¹ „Као врста мешовите економије, држава благостања финансира владине институције за здравствену заштиту и образовање, заједно са директним погодностима које се дају појединим грађанима.“ Р., А., О'Нара,(ed.) "Welfare state",in: *Encyclopedia of Political Economy*, 1999., Routledge. p. 1245. Треба додати да се поједине особине државе благостања јављају осамдесетих година 19.века па надаље у високоиндустријализованим земљама западне Европе. Први и Други светски рат као и велика економска депресија (криза) крајем двадесетих и почетком тридесетих година прошлог века окарактерисани су као значајни догађаји који су довели до ширења идеја државе благостања и њихове примене у пракси правног и привредног живота многих земаља.

саставни елемент приватна привредна друштва – компаније, али и државна (поливалентна) контрола привреде. Само на слободном тржишту могуће је функционисање таквих привреда. Цене више нису административно одређене (изузев легитимних изузетака), већ се то чини на основу аутономије воље произвођача и потрошача у свакодневној интеракцији. Главни покретач привредног раста и просперитета у државама владавине права и социјалне правде је функционисање слободног тржишта на начелу понуде и потражње. За појам владавине права везује се и социјална правда, која повлачи одређени степен одговорности државе за регулисање појединих делова привредног живота, као што су решавање незапослености (боље рећи, смањење стопе незапослености), за пружање палета услуга за које је добро да буду под државним регулативним „кишобраном“, као што су здравствене, социјалне и део образовних услуга. Државна финансијска инјекција у образовни систем има позитиван повратни ефекат. Наиме исправно се указује: „У савременом контексту, образовање долази у фокус и због улоге коју има за економски и друштвени развој. Поготово у развијеним земљама, све већи део економске активности одвија се у домену сектора услуга, те знање и оспособљеност радне снаге постаје значајнији фактор производње од природних ресурса. Самим тим се све више говори о економији знања (или економији заснованој на знању) и о друштву знања. Идеја друштва знања добија значајан политички утицај и велики број влада види је као најважнији стратешки циљ. На пример, кључни појмови у Лисабонској стратегији Европске уније су економија знања, друштво учења и иновација.“²²

У државама владавине права, где парламент није изгубио свој сјај у смислу да је и место критике власти, а она се често реперкутује у пореско-буџетској политици, јер управо та политика адекватно усмерава одговарајућим инструментима уз потребу базичног консензуса супротстављених владајућих и опозиционих кругова око позитивне функције опорезивања, представља локомотиву привредног развоја. У периоду од 1945. до 1990. године, односно доношења Устава Србије 1990. године, привреда је била спутана, привредници из тог доба би рекли диригована и то је тачно. Заснивала се на централном државном планирању. Ни владавине права ни правне државе, ни демократије није било, нема, нити ће је бити, ако у њему не доминира слобода, (па) и она у привредној сфери.

Међутим, за постизање привредног просперитета *per se* слобода није довољна сама по себи. Али ако се она истисне из привредног живота и ако се не следи здрава привредна логика, која није спутана канцеларијским и изолованим одлучивањем, привредни неуспех ће доћи кад-тад. Управо, бивше социјалистичке државе, које су биле законске, неке ауторитарне, а нека чак и тоталитарне, у својој идеолошкој подлози, односно програмима владајућих

²² Вукасовић, М., *Савремена држава и образовање*, Зборник радова: Савремена држава: Структура и социјалне функције, Београд, 2010, стр. 352-353.

партија, као један од главних политичких циљева, а пресликаних на привреду, управо су имали привреду замишљену, а то се у пракси и остваривало, под стегама државне регулативе и партијских манифеста. Зато су опомињуће речи да свугде где се привреда спутава политиком: „Привреда је осетљив механизам, који не трпи неизвесност, несигурност, несталност, неслободу, политизацију. Отуда, привреда тражи прописе по мери својих потреба, а не по мери политичких потреба. Привреда је економски детерминисана, а не политички. У мери у којој привредом доминира политика, у тој мери је и она неконкурентнија и неразвијенија. Да би привреда била независнија од политике (поготову политике која креира својеврсну „приватну привреду“, селективном подршком одабраних компанија које за узврат финансирају политичке странке такве политике која врши власт) потребно је да и за то има институционалну снагу, која се првенствено сагледава кроз призму снаге привредних комора, као репрезентаната интереса привреде пред државом, као и кроз призму снаге струковних удружења привредних грана и призму удружења послодаваца.“²³

Продором либералне демократије у некадашње социјалистичке државе, поново бива актуелна традиционална либерална доктрина у којој су два круцијална елемента слободне привреде – право приватне својине и слобода конкуренције. Право својине је проглашено људским правом на основу Декларације права човека и грађанина. Уствари, оно је ушло у ред природних права са особиним неповредивог и светог. Право приватне својине у држави владавине права и социјалне правде пружа гаранцију, односно одбрану да појединац и колективитет не буду подчињени (а, у тамним временима би се рекло потлачени) omnipotentној моћи државе, односно њених органа. Људска права у државама владавине права нису, по правилу, апсолутна. Постоје одређена ограничења у њиховом вршењу, јер се, ипак, она не остварују изоловано, него у друштвеној заједници, која такође има одређене интересе, међу којима израћа, као први, јавни интерес. Јавни интерес је изнад права својине. Због тога уставотворци су одавно предвидели солуцију извлашћивања права носиоца права својине, због јавног интереса, а типичан пример је установа експропријације. Такође, без ограничења не може бити ни слобода конкуренције. Да ограничења нема, прво би дошло до свакојаких злоупотреба права, а онда или паралелно са злоупотребом, тежи облик, а то је незаконитост. Чак, и када она није прописана као незаконитост, била би незаконитост по природним законима, односно природном праву, које је својом унутрашњом супстанцом увек јаче од неправедних закона. Наиме, стварање монопола на тржишту без икакве контроле од стране државних регулаторних тела, неминовно би довело до једне погубне појаве, да се од једне велике компаније и једног уског круга људи, толико зависи да им се појединац и колективитети морају потчинити, бар на одређени начин, због немогућности да било где купују неопходне производе осим код монополиста. Дакле, конкуренција треба

²³ Васиљевић, М., *Држава и привреда*, Право и привреда, бр. 4-6/2013, стр. 25.

да буде слободна, али и та слобода да има одређена ограничења која се могу свести на следеће: прво, привредни субјекти, произвођачи и трговци, треба да кроз адекватан законски рам, али и ефикасно судство, буду заштићени од оних чији је циљ да обезбеде монополску добит захваљујући (често пута злоупотребама) њиховој делатности на слободном тржишту. Слобода конкуренције, поред ове индивидуалне заштите, има и свој друштвени предзнак у заштити, који постоји зарад друштва. Ова заштита учињена у друштвеном, односно јавном интересу, делимично доводи до сужавања слободне конкуренције. Наиме, неки општи интереси друштва мора да буду заштићени од приватних интереса крупног капитала. Зато се делатности од општег интереса стављају, односно добијају правну форму јавних служби. То значи да када јавне службе остварују добит, то се чини у јавном интересу, а не у приватном. Дакле, не у интересу индивидуалних власника капитала.

Елементи слободне привреде у Републици Србији - Устав Републике Србије у чл. 82 ст. 1 прописује: „Економско уређење у Републици Србији почива на тржишној привреди, отвореном и слободном тржишту, слободи предузетништва, самосталности привредних субјеката и равноправности приватне и других облика својине“. Саставни делови слободне привреде, анализирајући ову уставну одредбу, могу се свести на: равноправност приватне и других облика својине, слободу тржишних активности, слободу предузетништва и самосталност привредних субјеката. За разлику од периода социјалистичког самоуправног друштвеног система и друштвеног уређења, када је приватна својина скоро доживела изгон, Устав Републике Србије из 2006. године, јамчи следеће видове својине: приватну, задружну и јавну својину. Сви ови видови својине имају једнаку правну заштиту. Иначе, највиши општи правни акт подразумева конкуренцију својина. Тржиште је то које ће дати одговор на питање који видови својине ће постојати у привредној стварности, односно који ће више, а који мање доминирати. У држави владавине права битно је да сви облици својине имају једнаку правну заштиту. За питање владавине права и њеног саставног елемента слободне привреде, битни су следећи аспекти: слободно тржиште, слобода привредног деловања, односно предузетништва и самосталност привредних субјеката.

Угаони камен слободног привредног поретка је слободно тржиште. Слободно тржиште предвиђено је уставном одредбом, у којој је, између осталог, Република Србија (са становишта таквог модела тржишта) дефинисана као јединствено привредно подручје са јединственим тржиштем роба, рада, капитала и услуга (чл. 82 ст. 2). Такође, слободно тржиште своју додатну нормативну подлогу и правно оснажење има у следећим одредбама Устава: сви имају једнак правни положај на тржишту (чл. 84 ст. 1), права стечена улагањем капитала на основу закона, не могу законом бити умањена (чл. 84 ст. 3), страна лица изједначена су на тржишту са домаћим (чл. 84 ст. 4). За разлику од ових (по природи ствари) концизних уставних норми, теорија је неупоредиво богатија када указује који су све то услови неопходни за остваривање слободне

као вредности (и слободне привреде) у тржишној економији. Владавина права је незаобилазна претпоставка. Тако професор Мирко Васиљевић примећује: „У области (тржишне) економије слобода у датом правном окружењу (регионалне хармонизације права и светске глобализација права) јесте једна од основних вредности. Претпоставке за постојање ове вредности су, пре свега, 1) приватна својина као доминантна својина, 2) слободна конкуренција, 3) слобода избора правних форми организовања предузетништва, 4) владавина права (са свим својим квалитетима), 5) квалитетна регулација, 6) нова улога државе у економији (регулатор и креатор правила игре и контролор поштовања прописаних тржишних правила игре), 7) снажан институционални капацитет државних и регулаторних институција, 8) култура предузетништва и снажан пословни морал, 9) уговорна слобода и заштита уговора, 10) правна култура и снажна правна свест, 11) снажна заштита својинских права, 12) политичка стабилност и стварна демократија. Ако су све те претпоставке обезбеђене онда се може говорити о високом нивоу економских слобода, као претпоставци конкурентне и развојне економије.“²⁴

Тамо где се сужава слобода конкуренције, полако умире „слободно тржиште“ и на крају исчезава. У транзиционим привредама у којима је дошло до претварања државне (друштвене) својине у приватну, сијасет је примера злоупотреба и незаконитости у поступку приватизације, који ограничавају – сужавају конкурентност привредних субјеката али и квалитет услуга које приватизовани привредни субјекти нуде потрошачима. И сам квалитет закона који предметно регулишу приватизацију био је у многим, транзиционим државама упитан²⁵ (додуше анализа ове тематике захтева посебно шире

²⁴ Васиљевић, М., *Привреда и владавина права*, Право и привреда, бр.4-6/2011, стр. 31.

²⁵ У литератури може се наћи уопштена критика злоупотреба (и евентуалних незаконитости) у процесу приватизације: „Закони који за предмет имају приватизацију су осмишљавани на тај начин да потенцијални купци великих друштвених предузећа не буду изложени провери порекла новца, или да буду обавезани да наставе са истом делатношћу којом се друштвено предузеће пре приватизације бавило. Тиме је већ законским путем омогућено да дође до почетног рунирања привредне структуре, тако што ће та предузећа пасти у руке привредних предатора, који новац селе са места на место, тамо где је тренутно већи профит, не бавећи се ни једном привредном делатношћу континуирано и без вођења рачуна о социјалном програму за раднике дојучерашњих друштвених предузећа. Која је бит коруптивне конекције између припадника политичке елите и потенцијалних купаца државног капитала? Суштина те коруптивне везе огледа се у томе што купци остварују уштеду, јер плаћају знатно нижу цену једног друштвеног предузећа од оне која је тржишна.“ Рапајић, М., *Владавина права и супротстављање криминалитету и политичкој корупцији*, Зборник радова: Правна држава и стручност процесних субјеката као инструмент супротстављања криминалитету, Крагујевац, 2015, стр. 581. Указано је (још оштрије) да су „бројне приватизације пронашле „погрешне власнике“ (незаинтересоване или неспособне за развој купљеног предузећа и незаинтересоване за одржање запослених у радном односу) и „погрешна средства“ (послужиле су за „прање новца“ стеченог разним

проучавање). Ограничење слободе конкуренције²⁶ је супротно уставном начелу економског уређења земље. Управо, због тога, уставотворац из 2006. године, сматрао је да је неопходно у да уставни систем буде уведена норма која овако гласи: „Забрањени су акти којима се супротно закону, ограничава слободна конкуренција, стварањем или злоупотребом монополског или доминантног положаја“ (чл. 84 ст. 2).

Уставом је гарантована слобода привредног деловања, односно предузетништва (чл. 82 ст. 1). Међутим, слободно предузетништво не значи апсолутизам, неограничену тржишну и економску моћ. Дакле, постоје ограничења. У томе је сама уставна норма јасна. Тако се „предузетништво може ограничити законом, ради заштите здравља људи, животне средине и природних богатстава и ради безбедности Републике Србије“ (чл. 83 ст. 2).

Маркантна особина слободне привреде, као саставног елемента државе владавине права, у којој постоји плуралитет слобода, представља економска аутономија привредних субјеката. Није добро што Устав Републике Србије из 2006. године садржину те самосталности није одредио. Међутим, економска аутономија или самосталност привредних субјеката била је одређена у Уставу претходнику, дакле у акту из 1990. године. Наиме, чл. 64 ст. 2, било је прописано: „Предузећа и друге организације слободно се организују, самостални су у обављању делатности, повезивању и удруживању, имају исти положај у облику општих услова привређивања и правне заштите и за своје

нерегуларним основима стицања – од трговине наркотицима преко трговине оружјем у ратним временима или трговине цигаретама у времену економских санкција). Како није реч о спорадичним, већ о масовним појавама, то се и десило да се „приватизација као циљ за себе“ преокрене у свом практичном исходишту „у циљ против себе“. До овога су довели бројни негативни ефекти идеолошки, а не економски мотивисаних приватизација, чији је сумарни ефекат злоупотреба правног субјективитета купљеног предузећа (извлачење имовине и прихода и „трансфер“ у новооснована привредна друштва са малим бројем запослених, уз отпуштање великог броја запослених у купљеном предузећу и неисплаћивање зарада и, на крају, покретање стечајног поступка над истим). Оштећени (комерцијални повериоци, запослени, држава и локална заједница као фискуси), уз велику „помоћ“ струковно недовољно оспособљених судова, углавном су неми пратиоци ових процеса или спорадични критичари „недорасле регулативе“ – Васиљевић, М., *Држава и ...*, стр. 30.

²⁶ „Ефикасна конкуренција није нешто, што би се појавило само од себе; треба имати у виду да много тога зависи од политичког консензуса о отварању националног тржишта; ако постоје улазне баријере различитих облика онда није ни могуће очекивати, да ће ефикасна конкуренција постојати. Заштита ефикасне конкуренције је могућа спречавањем ограничавања конкуренције, а за постизање овог циља су потребни добар законодавни оквир, ефикасне институције и реални приоритети заштите, који се изражавају у начину и структури имплементације” Плахутник, А., *Јавне набавке и конкуренција – лек или подстрек корупцији*, Зборник радова: *Заштита конкуренције и сузбијање монопола*, Удружење јавних тужилаца и заменика јавних тужилаца Србије, Београд, 2014, стр. 34.

обавезе у правном промету одговарају средствима којима располажу“. Можемо констатовати да није упитно да ови елементи, који су садржани у Уставу Србије из 1990. године о самосталности привредних субјеката, имају своју потврду у позитивном законодавству Србије данас и примену у правном и привредном животу.

За тему овога рада истиче се и заштита потрошача, коју на себе преузима Република Србија.²⁷ Наиме, ова заштита представља елемент економског уређења Републике Србије. Устав је најопштији правни акт, предводник правног поретка. Уставотворац само ствара начела појединих грана права, која своју нормативну разраду доживљавају у законима. У том смислу, треба перцепирати и следећу уставну норму, када је реч о заштити потрошача: „Посебно су забрањене радње усмерене против здравља, безбедности и приватности потрошача, као и све нечасне радње на тржишту“ (чл. 90).

2. О услугама

У XXI веку услуге представљају мотор привредног раста и обухватају (нарочито у развијеним земљама ЕУ) преко 70% БДП, запослених (посебно је изражен пораст запошљавања жена у сектору услуга), нових привредних субјеката, а услужне делатности чине, такође, и преко 70% свих делатности.

Конститутивна обележја појма услуга су: неопипљивост (услуга се не може видети, пробати, осетити, чути, омирисати, испробати као неки материјални производ, па на основу тога одлучити о куповини), неодвојивост (услуге се прво купују, а затим се, по правилу, истовремено производе и користе, за разлику од већине материјалних добара, који се прво производе, затим продају и на крају троше), варијабилност (квалитет услуга зависи од тога ко и како их обавља; људски фактор пресудно утиче на квалитет услуга; у мери у којој је услужни процес радно интензиван, остварује се веће или мање варирање квалитета исте врсте услуге) и непостојаност (над услугама није могуће стећи физичку контролу као над материјалним производима; оно што корисник услуге стиче након коришћења услуга су користи, које су незадрживе, јер се временом амортизују, што води ка понављању куповине тих користи; код услуга није могућ пренос власништва, али је зато могућ пренос права коришћења услуга; отежана је могућност патентирања, али се стварањем комерцијално вредне марке може обезбедити лиценцини пласман услуге).²⁸

²⁷ Активност извршне власти, као главне полуге државне машинерије која даје импулсе укупном правном животу, је од изузетне важности. При том мислимо о активности у позитивном смеру, у складу са начелима владавине права. Више о томе: Рапајић, М., *Улога извршне и управне власти, као и невладиних организација у заштити права потрошача*, Зборник радова: Услуге и заштита корисника, Крагујевац, 2015. стр. 847-878.

²⁸ Више: Мићовић, М., *Хетерогеност услуга и хомогеност услужних правних послова, XXI век – век услуга и Услужног права*, Крагујевац, 2011, стр. 25-27.

Услужне делатности су бројне и одвијају у различитим секторима²⁹ као што су промет, комуникације, финансије, државна управа, здравство, социјални рад, медији, образовање, туризам, угоститељство, спорт и др. Сведоци смо константног раста услужног сектора у смислу непрестаног ширења спектра услуга и утицаја на економски развој државе. Све активности у вези са услугама и повећањем њиховог значаја тесно су повезане са питањем улоге знања. Знање све више постаје специфична софистицирана врста робе која има своју цену, па отуда квалитет, ефикасност, успеси као и остварени резултати све више зависе од знања које се улаже да се услуге осмисле, унапреде и предложе онима којима су намењене.³⁰

Директивом о услугама на унутрашњем тржишту (Директива 2006/123)³¹ створено је слободно тржиште у сектору услуга ЕУ, превазилазећи бројне правне и административне препреке слободне размене услуга међу државама чланицама ЕУ, омогућавајући већу слободу пружања услуга преко државних граница. Директива 2006/123 нашла је упориште у пракси ЕСП, који је отворио врата даваоцима и корисницима услуга да са територије ограничавајућег националног законодавства искораче на инострану територију. Директива 2006/123 има за циљ да промени правни оквир услужне индустрије унутрашњег тржишта ЕУ, јер је недовољан да би се у потпуности реализовао економски потенцијал, због чега су усвојена напреднија правила, у којима су се успешно сусрела побољшана правна сигурност за даваоце услуга и укидање националних рестрикција. Директивом 2006/123 одређено је да се под услугама подразумевају све економске активности које се самостално обављају уз новчану накнаду. Директивом 2006/123 обухваћен је широк спектар услужних делатности и то: грађевинске, занатске, туристичке, професионалне услуге, услуге смештаја и исхране, оне везане за некретнине, образовање, рекламирање и др. Делатности на које се Директива 2006/123 не примењује наведене су *numerus clausus* и то су: неекономске услуге од општег интереса; финансијске услуге (као што су банкарство, кредитирање, осигурање); услуге електронске комуникације; транспортне услуге (укључујући градски превоз, такси службе, хитну помоћ); услуге агенција за запошљавање на одређено време; здравствене (и фармацеутске) услуге, без обзира на начин финансирања; аудиовизуелне услуге (без обзира на начин преноса, укључујући и биоскоп); коцкарске услуге (игре на срећу, укључујући лутрију и клађења); социјалне услуге везане за социјално стамбено збрињавање, дечију негу и помоћ породицама и појединцима с трајним или повременим потребама; услуге сигурности које

²⁹ Види: *Уредбу о класификацији делатности*, Службени гласник РС, бр. 54/2010.

³⁰ Вилус, Ј, *Међународне организације и регулисање услуга*, XXI век – век услуга и Услужног права, Крагујевац, 2011, стр. 20.

³¹ *Directive 2006/123/EC of the European Parliament and of the Council on services in the internal market of 12 December 2006*, OJ L 376, 27.12.2006.

пружају приватна лица; нотарске услуге; подручје опорезивања, као и непрофитне аматерске спортске услуге.³²

Пословне услуге - У савременом друштву темељни привредни однос је везан за услугу. Услед тога, зависност привреде од услуга се повећала до тог степена да је (и) већина становништва ангажована у сектору услуга. А, тај сектор је широк, обухвата разнородне, хетерогене услуге, чији се број непрестано увећава.

Владавина права пружа основу за реализовање пословних активности кроз заштиту својинских права и уговора, као градивних елемената тржишне привреде. Прецизно дефинисана и заштићена својинска права стварају повољан амбијент за инвестирање и раст продуктивности. Добро постављен оквир за спровођење уговора обезбеђује да уговорне стране испуне своје обавезе. Привредни актери морају се осећати заштићеним од потенцијалних злоупотреба носилаца власти и осталих субјеката, пре него што уложе капитал. Владавина права доприноси повољнијем амбијенту за инвестирање у мери у којој ствара климу стабилности и предвидљивости, где се пословни ризици могу рационално проценити, својинска права заштићена а уговорне обавезе поштују. Ограничавајући арбитрарне активности власти, владавина права ствара институционални оквир погодан за инвестиције и предузетништво. Независност и транспарентност у раду правосуђа подстицајно делује на привредни раст кроз смањење перцепције ризика и стварањем повољнијег окружења за предузетништво. Неопходно је, такође и, развијати и користити алтернативне методе решавања привредних спорова, као што су посредовање и арбитража, у циљу ефикаснијег спровођења уговора, јер су често, не само брже, него и лакше доступне у односу на парнице. Спровођење правде, регулаторни оквир за пословање, инвестиције, употреба алтернативних метода решавања спорова, поштовање уговора, заштита својинских права и права интелектуалне својине, кључни су за развој, нарочито, малих и средњих предузећа и подстицај домаћих и страних инвестиција.³³

Када се говори о пословним услугама посебан значај имају услуге које пружају мултинационалне компаније. Мултинационалне компаније представљају изазов економском и политичком суверенитету државе јер оне мењају однос између приватног и јавног сектора. Моћ оваквих компанија представља снагу која врши притисак на одлуке које се доносе у држави, а велики део те моћи заснован је на страху да ове компаније могу да угрозе националну сигурност државе. Овакав страх није неоправдан, нарочито ако се узме у обзир чињеница да политичка моћ коју поседују мултинационалне компаније није новост. Историјски посматрано, постоји доста случајева у

³² Више: Миленковић, Ј., *Директива ЕУ 123/2006 о услугама у унутрашњем тржишту ЕУ, XXI век – век услуга и Услужног права*, Крагујевац, 2011, стр. 67-77.

³³ Голубовић, Н., *Значај владавине права за унапређење пословног амбијента у Србији*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, бр. 1/2019, стр. 63-65.

којима су мултинационалне компаније одређивале и водиле спољну политику своје матичне државе према земљи у којој су деловале.³⁴ Мултинационалне компаније настале су као резултат брзог развоја производних снага који је довео до концентрације великог богатства најчешће праћеног монополском позицијом на домаћем тржишту. Стога су оне у великој предности у односу на националну државу јер су научиле како да делују у транснационалном контексту за разлику од држава које још увек делују у националним оквирима. Међутим, данас се однос између мултинационалних компанија и држава често схвата, не као ривалство, већ као својеврсна симбиоза у којој је држава више него потребна мултинационалним компанијама јер им осигурава све облике друштвене структуре и сигурност³⁵. Са друге стране, мултинационалне компаније могу умногоме да унапреде, али и угрозе економско стање у држави уколико се одлуче да престану са пружањем услуга, односно, изграде или преселе своја постројења негде другде. Баш из тих разлога постоји велика вероватноћа да ће национална држава „преживети“ глобализацију, али ће свакако изгубити нека битна обележја на подручју фискалне, монетарне и социјалне политике.³⁶

Финансије – Један сегмент ове врсте услуга односи се и на тзв. буџетски менаџмент као јавно-услужни сервис грађана. Системи традиционалног инкременталистичког буџетирања, који су све до XX века били доминантни формат финансијског планирања јавноправних колективитета, показивали су (и још увек показују) приличну дистанцираност од сврхе коју би јавно буџетирање у перцепцији самих грађана требало да има. На тај начин, интереси грађана у својству пореских обвезника били су апстрактно представљени у буџетским финансијским плановима, па отуда не чуди чињеница да су такви буџети прилична непознаница за грађане, те да је, самим тим, и степен њиховог интересовања да се укључе у буџетску проблематику, по правилу, био изузетно низак. Даље пролонгирање курса у вођењу националних буџетских политика широм света које би се заснивало искључиво на апстрактним и разводњеним премисама политичке одговорности, једноставно би било неспојиво са

³⁴ На пример, Хондурас је дуго година био у власништву компаније „The United Fruit“ која је уништавала његову природу ради остваривања профита. Такође, у Јужној Африци америчка спољна политика је осуђивала апартхејд, али су мултинационалне компаније (GM, Ford, Chrysler) подржавале режим и учвршћивале његову власт. Видети више у: Barnett, R., Müller, R., *Глобални захват – моћ мултинационалних корпорација*, Загреб, 1979, стр. 73-106.

³⁵ Видети више у: Урдаревић, Б., *Пружање услуга од стране мултинационалних компанија и кодекси корпоративног управљања*, Зборник радова: Услуге и одговорност, Крагујевац, 2017, стр. 90.

³⁶ Elliot, E. K., Freeman, R. B., *Can labour standards improve under globalization?* Washington, DC, 2003, стр. 178.

савременим напорима за реформама јавне управе кроз које би систем јавних услуга био устројен по мери грађанина.³⁷

Увођењем иновативних образаца буџетског планирања (тзв. савремених буџетских техника) најпре у експерименталној равни а потом и као главних или доминантних националних техника буџетирања на различитим нивоима (централном, субцентралном и локалном) отворена су врата сасвим новог квалитативног приступа на релацији финансијски управљачи - грађани, када је реч о планирању јавних потреба. Код различитих буџетских техника овај ефекат је, при том, постигнут на различите начине. Буџетирање према учинцима, као најреспектабилнији модел савременог буџетирања, наглашава јавно-услужну димензију финансијског менаџмента кроз императив да се јавна потрошња каналише искључиво на пажљиво селекционисане потребе грађана, при чему се како обим тако и структура те потрошње константно прилагођава информацијама о њеним реалним перформансама, добијеним у сложеном процесу мерења. Техника буџетирања са нултом полазном основом у још већој мери подупире очекивања грађана да би систем финансијског управљања требало да буде подређен грађанским преференцијама када је реч о јавним потребама (својеврсни јавно-услужни грађански „сервис“). Овај модел јавног буџетирања апелује на константно годишње преиспитивање свих јавних потреба „од нуле“, уместо прости надоградње цифара буџетских пројекција из претходних периода финансијског планирања. Коначно, модел јавног буџетирања који је јавно-услужни карактер финансијског менаџмента најефектније нагласио јесте тзв. партиципаторно буџетирање. За разлику од традиционалних буџета код којих су грађани били критично дистанцирани од буџетског одлучивања, модел партиципаторног буџетирања подразумева активно учешће грађана у креирању буџетске политике, чиме исказане преференције грађана за јавним добрима добијају значајно веће шансе да буду преточене у реалне ставке јавне потрошње.

Туристичке услуге - Нагли раст туризма³⁸ наступа средином 20. века, након Другог светског рата. Тада су стварани саобраћајни, инфраструктурни и други привредни и друштвени предуслови за његово просторно ширење.

³⁷ Лапчевић, М., *Буџетирање засновано на учинку као инструмент унапређења јавних услуга*, Зборник радова: Услуге и заштита корисника, Крагујевац, 2015, стр. 902.

³⁸ Појмови *туриста* и *туризам* први пут су званично коришћени 1937. године од стране Лиге народа. Туризам је дефинисан као путовање људи на 24 часа или дуже у неку земљу у којој немају сталан боравак. Уз наведену дефиницију наведене су четири групе лица које се сматрају туристима: они који путују у сврху разоноде, они који иду на скупове у вези са мисијама било које врсте, лица на пословним путовањима, као и лица на морским крстарењима, макар њихов боравак био краћи од 24 часа. Ову дефиницију усвојила је после рата и Међународна организација службених туристичких организација на састанцима у Даблину 1950. и Лондону 1957. године са једном допуном, да су студенти и омладина у пансионима и на школовању у иностранству укључени у туристе.

Прекретницу у развоју туризма представљао је развој ваздушног саобраћаја али и чињенице да је у већини индустријских земаља скраћено радно време, скраћена радна недеља, повећан број дана годишњег одмора и празника, скраћен радни а повећаван животни век. Убрзо се уводи појам „масовни туризам“. Појам масовног туризма уобичајено се веже за велико учешће унапред испланираних и унифицираних пакет-путовања у организацији туристичке агенције. Масовни туризам утицао је на привредни развој у многим срединама које осим природних благодети и нису имале других развојних могућности, па је тако умногоме подигао стандард нудећи домицилном становништву запошљавање, развој домаће радиности, и сл. Такође, утицао је и на развој туристичке (и уопште животне) инфраструктуре (путеви, водовод, канализација, телефонска мрежа; а данас говоримо, о скијалиштима, купалиштима, отвореним и затвореним објектима спортске рекреације, туристичким информативним центрима, центрима за прихват туриста и посетилаца, и др.) и друге привредне и друштвене надградње (трговински центри, спортски терени, музеји и сл.). Осим мора и планина, све се више развија и здравствени туризам, бањски туризам, сеоски туризам³⁹, конгресни туризам, али и еко туризам⁴⁰, спортско-рекреативни, авантуристички туризам, посета удаљеним и неистраженим просторима и народима. Данас већ говоримо и о свемирском туризму.⁴¹

У времену када се укупан обим туристичке активности процењује на више милијарди домаћих и страних долазака, на више стотина милиона запослених у туризму, како се непрестано јављају нове потребе туриста и како се повећава број и разноврсност услуга које можемо сврстати у туристичке, набројати шта све представља а камоли шта може представљати туристичке услуге је тежак задатак. У покушају да се направи листа туристичких услуга, оне обухватају, пружање услуга туристичких агенција, туристичког водича, туристичког пратиоца, туристичког аниматора, пружање услуга у наутичком, ловном, спортско-рекреативном, сеоском, здравственом, конгресном и другим облицима туризма (тзв. туристичка делатност), угоститељске услуге (тзв. угоститељска делатност); у ширем смислу и услуге из области саобраћаја, осигурања, банкарства, трговине, пољопривреде, занатства, културе, забаве, и друге везане за туристичку и угоститељску делатност.⁴²

³⁹ Више о сеоском туризму: Батављевић, Д., *Услуге сеоског туризма*, Зборник радова: Услуге и одговорност, Крагујевац, 2017, стр. 371-388.

⁴⁰ Више о еко туризму: Савић, Ј., *Екотуризам као потреба савремених туристичких трендова и могућности развоја*, XXI век –век услуга и Услужног права, Крагујевац, 2011, стр. 315-327.

⁴¹ Више: Камерун, Ф., *Право космичких путовања и право на светлост звезда*, Зборник радова: Савремени правни промет и услуге, Крагујевац, 2018, стр. 101-125.

⁴² Вујисић, Д., *Уговори о туристичким услугама*, Зборник радова: XXI век –век услуга и Услужног права, Крагујевац, 2011, стр. 288.

У послу обављања туристичких услуга јавља се велики број учесника, као давалаца туристичких услуга, корисника туристичких услуга, као и велики број агената и посредника између непосредних давалаца туристичких услуга и корисника туристичких услуга (туриста) са разноврсном улогом.⁴³ Сходно томе, појављује се неколико група правних односа: правни однос између туристичких агенција (као даваоца услуга у организационом смислу) и хотелско-угоститељских и других организација, односно субјеката (као даваоца услуга у техничком смислу); правни однос између туристичке агенције и корисника услуга (туристе, путника); трећи однос је однос између хотелско-угоститељске или неке друге организације и корисника услуга.

Туризам је у многим земљама један од битних чинилаца привређивања и то како у погледу прилива девизних средстава, тако и у погледу развоја бројних привредних и непривредних делатности (пољопривреде, прехранбене индустрије, трговине, саобраћаја, културе, спорта). Међутим, ни у једној држави не постоји јединствени правни акт који би садржавао на једном месту све норме релевантне за правно уређење односа у туризму. Узрок томе јесте чињеница да је туризам толико комплексна делатност да је готово немогуће јединствено уредити. Јер, задире у подручја разних привредних и непривредних делатности који у погледу нормативности припадају разним законодавним телима и органима управе. Поједине одредбе доносе се прописима који се односе на све или више делатности, међу којима је и туризам, док, с друге стране, поједини прописи садрже норме које се искључиво или претежно односе на туризам. И када се ради о нормама које се искључиво или претежно односе на туризам постоје разлике у зависности од тога коју област туризма регулишу, да ли регулишу област организације туризма и његових субјеката или област пословних и уговорних односа у туризму. Такође, материја туристичког законодавства припада делом у надлежност Републике а делом у надлежност градова и општина. Даље, сви прописи који се односе на туризам нису истог нивоа (закони, уредбе, правилници). То су неки али довољни разлози зашто је данас тешко и замислити доношење законика који би на једном месту уређивао материју која се односи на туризам. Оно што је, не само могуће, него и потребно јесте прикупљање и систематизовање одредаба које се односе на туризам, које су разасуте у разним прописима и објављивати тзв. збирке прописа (данас је то много лакше чинити, нарочито у електронском облику).⁴⁴ Систематизација је могућа према различитим критеријумима (и кумулативно): према делокругу законодавних субјеката, према материји у неком пропису који се односи на

⁴³ Вујисић, Д., Мићовић, А., *Пословање и услуге туристичко-угоститељских субјеката*, Крагујевац, 2016, стр. 55-71.

⁴⁴ Види: Скакун, М., *Извори туристичког права*, Београд, 2000.

туризам, према правним подручјима која уређују материју о туризму, према томе да ли се ради о прописима или о аутономним нормама, и сл.⁴⁵

Овакав хетерогенизам се односи и на један (правни) сегмент туризма, на уговоре о туристичким услугама. Уговори о туристичким услугама, у нашем праву, регулисани су Законом о облигационим односима⁴⁶, Закон о заштити потрошача⁴⁷, другим законима, бројним подзаконским актима, посебним узансама, домаћим и међународним пословним обичајима и општим условима пословања туристичких агенција и хотелско-угоститељских привредних организација. Закон о облигационим односима регулише три уговора о туристичким услугама: уговор о организовању путовања, посреднички уговор о путовању и уговор о ангажовању угоститељских капацитета (уговор о алотману). У регулисању уговора о туристичким услугама Закон о облигационим односима је пошао од два критеријума: прво, да се у уговорима које регулише као једна страна јавља туристичка агенција; друго, да послови које регулише представљају *sui generis* послове.⁴⁸ Законом о заштити потрошача уређује се заштита потрошача у остваривању права из уговора о туристичком путовању (уговор о организовању путовања; Закон о заштити потрошача представља *lex specialis*) у односу на ЗОО) и временски подељеном коришћењу непокретности, обавезе давалаца угоститељских, односно туристичких услуга, права потрошача, односно туриста, и др. У пословној пракси постоје и други уговори о туристичким услугама, који се по својој правној природи могу подвести под правила неког другог већ именованог уговора, као што су уговор о закупу угоститељског објекта, или уговор на бази тражене и потврђене резервације или су регулисани посебним правилима, пре свега, посебним узансама (уговор о хотелским, односно угоститељским услугама, уговор о услугама исхране и точења пића). Туристички уговори, које законодавац није изричито регулисао, развили су се толико у пословној пракси, да су постали самостални уговори аутономног права. Можемо их третирати као мешовите уговоре, уговоре *sui generis* или као уговоре чија правна природа одговара неком од именованих уговора (на њих се супседијарно могу применити нека правна правила у недостатку законодавне, односно изворне аутономне регулативе).⁴⁹ Постоје, такође, и поједини уговори који су на један посредан начин везани за пружање туристичких услуга (уговори који су везани и за обављање туристичке делатности, али који немају за свој предмет непосредно туристичку услугу), као што су уговор о превозу, уговор о

⁴⁵ Вујисић, Д., Мићовић, А., *Туристичко право*, Врњачка Бања, 2016, стр. 22-27.

⁴⁶ Службени лист СФРЈ, бр. 29/78, 39/85, 45/89-Одлука УСЈ, 57/89, Службени лист СРЈ 31/93, Службени лист СЦГ 1/2003 Уставна повеља.

⁴⁷ Службени гласник РС бр. 62/2014 – др. закон, 44/2018 – др. закон

⁴⁸ Васиљевић, М., *Пословно право*, Београд, 2004, стр. 586.

⁴⁹ Горенц, В., Шмид, В., *Пословно право у туризму и угоститељству*, Загреб, 1999, стр. 8.

осигурању, уговор о франшизингу, *time-sharing*, и др.⁵⁰ Посебним узансама у туризму⁵¹ уређују се пословни обичаји који настају из уговора о пружању туристичких и угоститељских услуга. Предмет ових узанси су уговор о угоститељским услугама између угоститеља и индивидуалног госта (уговор о услугама смештаја, пансиона или полупансиона), агенцијски уговор о угоститељским услугама, уговор о алотману, уговор о услуживању хране и точења пића. У оквиру Европске уније посебно су важне две директиве које се односе на уговоре о туристичким услугама и то Директива о путовањима у пакет аранжманима и повезаним путним аранжманима⁵² и Директива о заштити потрошача у погледу појединих аспеката временски подељеног коришћења непокретности, дугорочних производа за одмор, препродаје и размене.⁵³

Анализом и применом до скоро важећих законских решења у области туристичких и угоститељских услуга, уочени су проблеми који се тичу недовољне кордибације рада међу актерима јавног и приватног сектора у туризму, високог степена сиве економије, недовољне заштите путника, пре свега, у реализацији туристичких путовања од стране организатора путовања и посредника, дефинисања програма путовања и електронске продаје туристичких путовања, начину дефинисања и истицања цена и довођења у заблуду путника, могућности улагања приговора и др. Уочени проблеми у пракси, али и потреба да се законски оквир усклади са достигнутим степеном развоја туристичко-угоститељске привреде у РС, као и решењима донетим на нивоу ЕУ, резултирали су доношењем два нова закона – Закона о туризму (Сл.гласник РС, бр. 17/2019) и Закона о угоститељству (Сл. гласник РС, бр. 17/2019).⁵⁴ У процесу је и доношење новог Закона о заштити потрошача, којим ће се, између осталог, имплементирати Директива о путовањима у пакет аранжманима и повезаним путним аранжманима (тренутно је Предлог⁵⁵).

Електронске комуникационе услуге vs ОТТ услуге - Електронска комуникациона услуга је било која услуга која њиховим корисницима пружа могућност слања или примања жичних или електронских комуникација. Електронска комуникација означава сваки пренос знакова, сигнала, записа, звукова или података који се у целини или делимично преносе жицом, радиом, електромагнетним, фотоелектричним или фото-оптичким системом. Постоје различите врста електронских комуникација, нпр. е-пошта, видео

⁵⁰ Исто, стр. 8 - 9.

⁵¹ Службени гласник РС, бр. 33/2001 од 13.6.2001. године

⁵² Директива ЕУ 2015/2302 о путовањима у пакет аранжманима и повезаним путним аранжманима, Сл. лист ЕУ бр. Л 326 од 11.12.2015.

⁵³ Директива 2008/122/ЕЗ Европског Парламента и Савета од 14 јануара 2009.

⁵⁴ Мићовић, А., *Новине у правном регулисању туристичке делатности*, Зборник радова: XXI век – век услуга и Услужног права, књ. 10, Крагујевац, 2019, стр. 63-79.

⁵⁵ parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/predlozi_zakona/1892-14-pdf

конференције, смс и видео поруке, говорна пошта, телефон, факс. Најчешће коришћена врста електронске комуникације, данас, је е-пошта (*e-mail*).

Електронске комуникационе услуге су промениле начин на који предузећа међусобно комуницирају, довеле су до већег избора потрошача и, уопште, побољшања стандарда услуга.⁵⁶ Најважнији прописи ЕУ у вези са електронским комуникационим услугама у ЕУ су: Регулаторни оквир за електронске комуникације⁵⁷; Директива 2018/1972 о успостављању европског кодекса за електронске комуникације (Европски законик о електронским комуникацијама)⁵⁸; Уредба 2018/1971 (*BEREC* уредба) о оснивању тела европских регулатора за електронске комуникације.⁵⁹

Процес дигитализације је допринео да традиционалне електронске комуникационе услуге добију конкуренцију у виду услуга путем којих се испоручују аудио, видео и други медијски садржаји путем интернета (тзв. ОТТ апликације или услуге). Пример нових услуга које су доживеле успех захваљујући дигитализацији су популарне апликације, као што су *Skype* за интернет телефонiju, *Viber* и *Whatsapp* за текстуалне поруке, *Facebook* и *Instagram* за садржај на друштвеним мрежама.⁶⁰ Са појавом нових ОТТ услуга покренуто је питање њиховог правног регулисања. У Директиви о европском законик у електронским комуникацијама је, тим поводом, промењена дефиниција електронске комуникационе услуге тако што је проширен обим регулаторног оквира на ОТТ апликације за интерперсоналне услуге .

Закон о електронским комуникацијама РС⁶¹ не регулише ОТТ услуге, јер у тренутку доношења овог Закона ОТТ услуге нису биле квалификоване као посебна категорија услуга. Република Србија се налази у процесу преговора о приступању ЕУ а један од незаобилазних услова који морају бити испуњени је и потпуно усклађивање националних прописа са прописима ЕУ у области електронских комуникација. Ова обавеза не постоји само за државе кандидате за учлањење у ЕУ, него и за све државе чланице ЕУ. Искуство, односно

⁵⁶ Лучић, С., *Електронске комуникационе услуге кроз праксу Суда правде*, Зборник радова: Услуге и права корисника, Крагујевац 2020, стр. 378.

⁵⁷ *Directive 2002/21/EC* of the European Parliament and of the Council of 7 March 2002 on a common regulatory framework for electronic communications networks and services (Framework Directive), Official journal of the European Union L 108 , 24/04/2002 P. 0033 - 0050.

⁵⁸ *Directive (EU) 2018/1972* of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 establishing the European Electronic Communications Code, Official journal of the European Union L 321

⁵⁹ *Regulation (EU) 2018/1971* of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 establishing the Body of European Regulators for Electronic Communications (BEREC), Official journal of the European Union L 321

⁶⁰ Лучић, С., *Електронске комуникационе ...*, стр. 381.

⁶¹ *Закон о електронским комуникацијама*, Службени гласник РС, бр. 44/2010 и 60/2013 – одлука Уставног суда, 62/2014 и 95/2018.

регулатива ЕУ која се односи на електронске комуникације може бити од велике користи приликом, евентуалне, израде Закона о изменама и допунама Закона о електронским комуникацијама, односно примене новог Закона.

Последњих година, компаније у целом свету поред тога што се у већој мери окрећу ка новим ОТГ услугама, полако прелазе са традиционалног маркетинга путем штампе, радија и телевизије на онлајн маркетинг. Специфичан облик маркетинга, такозвани „инфлуенсер маркетинг“ је релативно нова појава на пољу маркетинга. Једна од најпопуларнијих платформи друштвених медија за овај облик маркетинга је инстаграм. Будући да је реч о новом облику маркетинга, његова правна регулатива је још увек нејасна. Али као у случају многих других појава на пољу друштвених медија, не постоји нужна потреба да се стварају нова правна правила за њихово регулисање, већ да се прво испита да ли су постојећи законски прописи применљиви и на овај нови развој.⁶² Полазна тачка је сигурно закон који уређује заштиту конкуренције, као и правила оглашавања. Поред тога, релевантни су и прописи којима се штите знакови који се у промету користе за разликовање робе и услуга (прописи о жиговима), као и прописи којима се штите ауторска права.⁶³

Медијске услуге – Медијска услуга је аудио и/или визуелна услуга пружања аудио-визуелних програмских садржаја неограниченом броју корисника, путем електронских (комуникационих) мрежа, са уређивачком одговорношћу пружаоца услуге. Медијска услуга је сервис који се састоји у пружању одговарајућих програмских садржаја. У садржинском смислу медијска услуга је програм, односно његова садржина. Реч је о услузи која је усмерена на неограничени круг лица (корисника услуга). Има садржај који је заснован на програму и за који постоји одговорност уредника пружаоца услуге. Медијска се услуга пружа на електронски начин, па је реч о електронској медијској услузи (е-медијска услуга). Медијска услуга може бити у виду радио и телевизијске услуге, услуге на захтев или комерцијалне услуге. Према начину пружања медијске услуге могу бити линеарне и на захтев.⁶⁴ Према својој програмској садржини, могу бити: опште (обухватају информативне, образовне, културне, научне, спортске, забавне и друге програмске садржаје); специјализоване (обухватају истоврсне програмске садржаје - спортски, културни, музички, образовни, дечји, забавни, итд.); и, услуге посвећене телевизијској продаји или самопромоцији.⁶⁵

⁶² Лучић, С., *Инфлуенсер маркетинг: потреба успостављања правне регулативе*, Зборник радова: XXI век – век услуга и Услужног права, књ. 11, Крагујевац, 2020, стр. 331.

⁶³ Више о маркетингу инфлуенсера у: Лучић, С., *Инфлуенсер маркетинг ...*, стр. 321-333.

⁶⁴ Вучковић, Ј., *Уставне гаранције и ограничења слободе медијских услуга*, Зборник радова: Услуге и одговорност, Крагујевац, 2017, стр. 605 и 606.

⁶⁵ Вучковић, Ј., *Медијско право*, Ниш, 2019, стр. 72.

Комерцијална медијска услуга мора бити јасно препознатљива а не прикривена. Оне не смеју: нарушавати људско достојанство; садржати говор мржње или подстицати понашање које је штетно за здравље или безбедност људи или које занемарује заштиту животне средине; које препоручује дуван и дуванске производе.⁶⁶

Пружалац медијске услуге је физичко или правно лице које има уређивачку одговорност за избор аудио-визуелног садржаја медијске услуге и које одређује начин организације садржаја (чл. 4, Закона о електронским медијима⁶⁷). Пружалац медијске услуге не може бити: Република, аутономна покрајина, локална самоуправа; правно лице чији је оснивач Република, аутономна покрајина или локална самоуправа; као ни политичка странка. Постоје три врсте пружалаца медијских услуга: јавни медијски сервис (установа); комерцијални пружалац услуге; и, цивилни сектор (удружење, задужбина, фондација, црква и верска заједница и програмски садржај мора бити у вези са облашћу деловања пружалаца медијске услуге). Пружалац медијске услуге, у односу на свој програмски садржај, има правне обавезе, тако што је дужан да: обезбеди слободно, истинито, објективно, потпуно и благовремено информисање; пренесе хитна саопштења органа јавне власти, која се односе на угроженост живота и здравља људи, њихове безбедности или сигурности имовине; допринесе подизању општег културног и образовног нивоа грађана; не пружа програме који истичу и подржавају наркоманију, насиље, криминално или друго недозвољено понашање, као и програмске садржаје, који злоупотребљавају лаковерност гледалаца и слушалаца; поштује забрану политичког оглашавања ван предизборне кампање, а у току предизборне кампање да регистрованим политичким странкама, коалицијама и кандидатима обезбеди заступљеност без дискриминације; стране програме за децу предшколског узраста синхронизује на српски језик или језике националних мањина; наградна такмичења спроводи правично, уз објављивање јасних правила о тим садржајима и јавно обећаној награди; обезбеди квалитетан програм у техничком смислу.⁶⁸

Чињеница да пружање медијских услуга јесте посебан облик јавних услуга, повлачи за собом одређени стандард понашања и новинара⁶⁹, али и државе, с обзиром да је информисање јавности њихова социјална функција.⁷⁰

⁶⁶ Вучковић, Ј., *Медијске услуге*, Зборник радова: XXI век- век услуга и Услужног права, књ. 6, Крагујевац, 2015, стр. 197.

⁶⁷ *Закон о електронским медијима*, Сл. гласник РС, бр. 83/2014 и 6/2016 и др. закони.

⁶⁸ Вучковић, Ј., *Медијске услуге*, стр. 199 и 200.

⁶⁹ Новинарске услуге су медијске услуге и ту се убраја, пре свега, производња информација и речи и слике, а које су темељене на истраживању, одабиру и обради информационог садржаја и њиховој ауторској припреми за неки медиј, обраду и посредовање и друге послове, Види: Вучковић, Ј., *Улога новинарске професије у пружању медијских услуга*, Зборник радова: XXI век- век услуга и Услужног права, књ. 9, Крагујевац, 2018. стр. 235.

Управа - Дигитализација представља приоритет нашег друштва и можемо закључити да су остварени запажени резултати кроз успостављање многобројних услуга. Усвајањем Закона о електронској управи⁷¹, наша земља је сада ближе модерној и електронској управи. Суштина је да се применом нових технологија олакша комуникација између грађана и управе, да се промени начин на који се пружају јавне услуге и обезбеде реалне шансе да грађани брже и једноставније завршавају послове које имају са управом и да их то мање кошта. Начин рада на који обавезује овај Закон, повећава и правну сигурност и транспарентност рада, чиме се смањује и простор за корупцију и друге видове злоупотреба вршења јавних овлашћења. Када се у рад управе уведу савремене технологије, софтвери, када се онемогући да неки папир "стоји у нечијој фиоци", искључује се свака могућност да решавање захтева грађана зависи од воље појединаца, а папири пошаљу у архиве и историју, где им је у савременом свету и место.⁷²

Електронска управа је један од главних покретача унапређења квалитета, ефикасности и економичности јавне управе. Прихватањем електронске управе остварују се веће уштеде кроз елиминисање паралелних процеса, скраћивање времена обраде поступака и повећање услуга државе ка грађанима и привреди, као и веће задовољство грађана. Појам на којем почива Е-управа у савременим условима јесте интероперабилност. Ова, наизглед компликована реч, означава сасвим једноставну ствар - ситуацију у којој су државне институције умрежене и оперативне, тако да податке о грађанима размењују између себе. Интероперабилност је важан и незаобилазан услов у процесу информатизације јавне управе. Пружање бољих јавних услуга, прилагођених потребама грађана и привредних субјеката, захтева несметан проток информација на нивоу читаве државне управе који се може постићи кроз интероперабилност. Интероперабилност омогућава државној управи да боље управља својим интерним пословима.⁷³

Због све веће потребе за изградњом нове јавне инфраструктуре, улагањима у добра од општег интереса и ефикасним пружањем услуга од јавног значаја, као неопходном се указала потреба за стварањем одговарајућег правног и институционалног оквира за привлачење приватних инвестиција у Републику Србију. Због тога, у новембру 2011. године донет је Закон о јавноприватним

⁷⁰ Више: Вучковић, Ј., *Улога новинарске ...*, стр. 234.

⁷¹ *Закон о електронској управи*, Сл. гласник РС, бр. 27/2018.

⁷² Јовановић, З., *Дигиталне услуге државе са посебним освртом на доношење Закона о електронској управи у РС*, Зборник радова: *Савремени правни промет и услуге*, Крагујевац, 2018, стр. 321-333.

⁷³ Јовановић, З., *Стварање модерне и функционалне е-управе са посебним освртом на интероперабилност у Републици Србији*, Зборник радова: *XXI век – век услуга и Услужног права*, књ. 8, Крагујевац, 2017, стр. 321-333.

партнерству и концесијама⁷⁴, којим је у правни систем Републике Србије уведен појам јавно-приватно партнерство и омогућено Влади, аутономној покрајини и јединици локалне самоуправе да донесе одлуку о покретању поступка за реализацију пројекта јавно-приватног партнерства. Јавно-приватно партнерство представља дугорочну сарадњу између јавног и приватног партнера ради обезбеђивања финансирања, изградње, реконструкције, управљања или одржавања инфраструктурних и других објеката од јавног значаја и пружања услуга од јавног значаја, које може бити уговорно или институционално. Пројекти јавно-приватног партнерства треба да буду економски ефикасни и социјално одговорни. Вредност која се добија за уложена средства треба да буде већа од оне која би се добила спровођењем „традиционалног“ (буџетског) модела улагања.⁷⁵

Уговори о *outsourcing*-у подразумевају пружање јавних услуга или обављање одређених пословних процеса за које је традиционално био задужен јавни сектор, на тај начин што се њихово извршење препушта спољним партнерима. Иако су одавно познати у пракси, теорија тек у новије време посвећује потребну пажњу овом институту. Као неки од основних мотива *outsourcing*-а јављају се смањење трошкова, концентрисање јавних партнера на основу делатности и већи квалитет јавних услуга. Имајући у виду активност државе и њених органа у савременом друштву, као и велики број јавних услуга које она пружа грађанима, у пракси се јавља повећање екстернализације јавних услуга. Неопходно је критички приступити овој појави и анализирати њене основне аспекте, како би се уочили њени позитивни и негативни аспекти, што ће помоћи законитости рада органа управе, њеној стручности и ефикасности, а самим тим и утицати на веће задовољство грађана и њихово поверење у јавне институције.⁷⁶

Образовање - Право на образовање се сматра једним од највиталнијих и најперспективнијих људских права које припада правима тзв. „друге генерације“. Обезбеђивање једнаке доступности образовања на основном нивоу свима, представља једну од основних обавеза државе у савременом друштву. Сходно овоме, образовање се може, условно речено, посматрати као јавно добро, односно, нешто прецизније, као јавна услуга. „Сам појам јавних услуга подразумева обављање оних послова, односно пружање таквих услуга, којима се задовољавају оне људске потребе, које су од тако виталног значаја за друштвену заједницу у целини, да се могу посматрати основним људским

⁷⁴ Закон о јавно-приватном партнерству и концесијама, Сл. гласник РС, бр. 88/2011, 15/2016, 104/2016.

⁷⁵ Јовановић, З., *Правни и институционални оквир јавно-приватног партнерства у Републици Србији*, Зборник радова: XXI век – век услуга и Услужног права, књ. 9, Крагујевац, 2018, стр. 205-215.

⁷⁶ Јовановић, З., *Outsourcing јавних услуга - основна обележја и карактеристике*, Зборник радова: XXI век – век услуга и Услужног права, књ. 11, Крагујевац, 2020, стр. 433-445.

правима.⁷⁷ Док се основно и средње образовање у поприличној мери могу подвести под категорију јавних услуга, са високим образовањем је ситуација унеколико другачија. „У основи дуалистички карактер високог образовања, односно, његов положај између јавне услуге и комерцијалне услужне делатности, условљава знатну специфичност решења којима се регулише ова област.“⁷⁸ Правци будућег развоја високог образовања, у актуелном друштвеном тренутку, нужно морају бити усмерени ка потпунијој, детаљнијој и прецизнијој, како регулацији, тако и примени савремених концепта е-учења и отвореног учења на даљину. „Ово би у знатној мери учинило високо образовање немерљиво доступнијим ширем кругу потенцијалних корисника, те тиме свакако допринело увећању процента становништва са високим образовањем у нашем друштву.“⁷⁹ „Несумњива је потреба доношења програмског акта којим би се изнова одредили нови правце будућег развоја информационог друштва у Србији, при чему би област високог образовања добила одговарајуће место у складу са њеним огромним опшtedруштвеним значајем.“⁸⁰ „Досадашње искуство је недвосмислено показало да у условима постојећих глобалних изазова ваљана имплементација иновативних информационо-комуникационих технологија у сам процес пружања услуга у високом образовању не представља будућности ове услужне делатности, већ апсолутну и реалну нужност која једина може осигурати, како њено несметано и континуирано одвијање, тако и нови подстицај успешном развоју образовања, али, истовремено и развоју друштва у целини.“⁸¹

Медицинске и здравствене услуге – Здравствени систем Републике Србије настоји се ускладити са европским стандардима у домену заштите права пацијената, у чијој основи је јачање положаја пацијента кроз побољшање квалитета медицинских услуга и ефикасније остваривање здравствене заштите као једног од приоритетних европских интереса. У том циљу је и донет Закон здравственој заштити РС⁸², као и Закон о правима пацијената РС⁸³. Осим ових

⁷⁷ Матић, Д., *Високо образовање: између јавне услуге и комерцијалне услужне делатности*, Зборник радова: XXI век – век услуга и Услужног права, Крагујевац, 2011, стр. 845-860.

⁷⁸ Матић, Д., *Утицај Општег споразума о трговини услугама на карактер услужне делатности у области високог образовања*, Зборник радова: XXI век – век услуга и Услужног права, књ. 2, Крагујевац, 2011, стр. 407-417.

⁷⁹ Матић, Д., *Високо образовање у Србији и развој информационо-комуникационих технологија*, Зборник радова: XXI век – век услуга и Услужног права, Крагујевац, 2019, стр. 309-318

⁸⁰ Матић, Д., *Високо образовање у ванредном стању*, Зборник радова: Услуге и права корисника, Крагујевац, 2020, стр. 621-631.

⁸¹ Матић, Д., *Услужна делатност у области образовања и развој дигиталних вештина*, Зборник радова: XXI век – век услуга и Услужног права, књ. 11, Крагујевац, 2020, стр. 295-302.

⁸² Сл. гласник РС, бр. 25/2019.

закона, у области здравствене заштите велики значај имају и Закон о здравственом осигурању⁸⁴, као и Закон о коморама здравствених радника.⁸⁵ Као удружења јавног права, коморе имају важну улогу у креирању медицинских стандарда доношењем разних правилника, статута, упутстава којима се регулишу правила медицинске професије, тзв. кодекс медицинске етике.⁸⁶

Кодификација пацијентових права неспорно, мора бити у функцији остваривања већег степена здравствене заштите и ставити корисника лекарских услуга тј. пацијента у центар система здравствене заштите. У том правцу неопходно је размотрити могућност законског уобличавања облигационог односа лекара и пацијента у циљу остваривања већег степена правне сигурности и ефикасније здравствене заштите, посебно када је реч о приватној лекарској пракси. На тај начин би се недвосмислено одредио основ односа пацијент-лекар у уговорном праву, дефинисала узајамна правила и за даваоце и за пружаоце услуга и прецизирале обавеза поштовања етичких, стручних и изворних правних обавеза. У циљу изналагања адекватног модела регулисања, значајно је размотрити решења земаља у окружењу, а посебно развијенијих европских земаља као што је Холандија која је донела посебан Закон о уговарању медицинског третмана.⁸⁷ Ефикаснијем остваривању права пацијената доприносе и неки институти који су по први пут уведени у наше право, као што је заштитник права пацијената (омбудсман).

Када се говори облигационом односу на релацији лекар-пацијент битан је уговор о пружању лекарске услуге. Уговором о пружању лекарске услуге давалац здравствене услуге се обавезује да ће пружити одређену услугу, која је усмерена на одређену медицинску радњу, кориснику тј. пацијенту, а пацијент се обавезује да ће платити накнаду за извршену услугу, лично или путем здравственог осигурања, уколико је осигуран. Уговор о лекарској услузи односи се на извршење одређеног посла, тј. услуге, али не и на постизање одређеног резултата, што значи да лекар има обавезу средства, а не обавезу резултата. Међутим, треба напоменути да код појединих врста уговора о лекарској услузи, лекар може имати обавезу резултата (нпр. уговор козметичкој операцији),⁸⁸ што наводи на закључак да правну природу уговора о лекарским услугама није могуће увек апстраховати, већ квалификовати узимајући у обзир околности конкретног случаја.

⁸³ Сл. гласник РС, бр. 45/2013 и 25/2019 и др. закони.

⁸⁴ Сл. гласник РС, бр. 25/19.

⁸⁵ Сл. гласник РС, бр. 107/2005, 99/2010 и 70/2017-одлука УС.

⁸⁶ *Кодекс медицинске етике Лекарске коморе Србије* (Сл. гласник РС, бр. 104/2016).

⁸⁷ Ђурђић Милошевић, Т., *Уговор о лекарској услузи*, Зборник радова: XXI век – век услуга и Услужног права, књ. 1, Крагујевац, 2011, стр. 747-748.

⁸⁸ Види: Ђурђић Милошевић, Т., *Професионална одговорност естетског хирурга као пружаоца услуга*, Зборник радова: Услуге и услужна правила, Крагујевац, 2016, стр. 610 и даље.

*Dragan Vujisić, Ph.D., Full-time Professor
Faculty of Law, University of Kragujevac*

RULE OF LAW AND SERVICES

Summary

In the first part of the paper are analyzed different views of the rule of law: liberal-democratic, then positivistic view and, finally, defining of the rule of law as the rule of positive-law order of particular properties. In addition to these the three theoretic orientations, one more classification was pointed out - formal and materialistic aspect of the rule of law. Besides, the principles and institutions of the rule of law were analyzed: legitimacy of power, division of power, independent judiciary, legitimacy expressed in terms of the ideas of constitution and lawfulness, constitutional guarantees of human and civil rights, existence of free economy and economic activities.

The subject of the second part of this paper are services. Nowadays, services are the motor of economic growth and include, especially in developed countries of EU, more than 70% of EDP, employees, new economic subjects, and service activities also make up over 70% of all the activities. The service sector includes different, heterogenic services the number of which is getting higher and higher. The service activities are numerous and performed in various sectors such as trading, communications, financing, government administration, health department, social welfare, media, education, tourism, catering, sport and others. We are all witness to the constant growth of service sector in view of continuous broadening of the range of services and the influence upon the economic development of the state. Law regulations of the services in the Republic of Serbia were analyzed as well as its harmonization with the law regulations at the level of EU and the need for its further upgrading and improvement.

Key words: *rule of law, services, service law, service activities.*

Литература

- Батавелић Д, *Услуге сеоског туризма*, Зборник радова: Услуге и одговорност, Крагујевац, 2017.
- Barnet, R., Müller, R., *Глобални захват – моћ мултинационалних корпорација*, Загреб 1979.
- Бачанин, Н., *Управно право, књига 1, Уводна и организациона питања*, Крагујевац, 2011.
- Василјевић, М., *Држава и привреда*, Право и привреда, бр. 4-6/2013.

- Васиљевић, М., *Привреда и владавина права*, Право и привреда, бр. 4-6/2011.
- Васиљевић, М., *Пословно право*, Београд, 2004.
- Вилус, Ј, *Међународне организације и регулисање услуга*, Зборник радова: XXI век – век услуга и Услужног права, Крагујевац, 2011.
- Вујисић, Д., Мићовић, А., *Туристичко право*, Врњачка Бања, 2016.
- Вујисић, Д., Мићовић, А., *Пословање и услуге туристичко-угоститељских субјеката*, Крагујевац, 2016.
- Вујисић, Д., *Уговори о туристичким услугама*, Зборник радова: XXI век – век услуга и Услужног права, Крагујевац, 2011
- Вукасовић, М., *Савремена држава и образовање*, Зборник радова: Савремена држава: Структура и социјалне функције, Београд, 2010.
- Вучковић, Ј., *Медијско право*, Ниш, 2019.
- Вучковић, Ј., *Улога новинарске професије у пружању медијских услуга*, Зборник радова: XXI век - век услуга и Услужног права, књ. 9, Крагујевац, 2018.
- Вучковић, Ј., *Уставне гаранције и ограничења слободе медијских услуга*, Зборник радова: Услуге и одговорност, Крагујевац, 2017.
- Вучковић, Ј., *Медијске услуге*, Зборник радова: XXI век- век услуга и Услужног права, књ. 6, Крагујевац, 2015.
- Голубовић, Н., *Значај владавине права за унапређење пословног амбијента у Србији*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, бр. 1/2019.
- Горенц, В., Шмид, В., *Пословно право у туризму и угоститељству*, Загреб, 1999.
- Ђурђић Милошевић, Т., *Професионална одговорност естетског хирурга као пружаоца услуга*, Зборник радова: Услуге и услужна правила, Крагујевац, 2016.
- Ђурђић Милошевић, Т., *Уговор о лекарској услузи*, Зборник радова: XXI век – век услуга и Услужног права, Крагујевац, 2011.
- Elliot, E. K., Freeman, R. V., *Can labour standards improve under globalization?* Washington, DC. 2003.
- Живковић, М., Симовић, Д., *Уставано право*, Београд, 2009.
- Јовановић, З., *Outsourcing јавних услуга - основна обележја и карактеристике*, Зборник радова: XXI век – век услуга и Услужног права, књ. 11, Крагујевац, 2020.
- Јовановић, З., *Дигиталне услуге државе са посебним освртом на доношење Закона о електронској управи у РС*, Зборник радова: Савремени правни промет и услуге, Крагујевац, 2018.
- Јовановић, З., *Правни и институционални оквир јавно-приватног партнерства у Републици Србији*, Зборник радова: XXI век – век услуга и Услужног права, књ. 9, Крагујевац, 2018.
- Јовановић, З., *Стварање модерне и функционалне е-управе са посебним освртом на интероперабилност у Републици Србији*, Зборник радова: XXI век – век услуга и Услужног права, књ. 8, Крагујевац, 2017.
- Камерун, Ф., *Право космичких путовања и право на светлост звезда*, Зборник радова: Савремени правни промет и услуге, Крагујевац, 2018.
- Cole, D. H., *An Unqualified Human Good: E.P. Thompson and the Rule of Law*, Journal of Law and Society, no. 2/2001.
- Лауц, З., *Начело владавине права у теорији и пракси*, Правни вјесник, бр. 3-4/2016.
- Лапчевић, М., *Буџетирање засновано на учинку као инструмент унапређења јавних услуга*, Зборник радова: Услуге и заштита корисника, Крагујевац, 2015.

- Лукић, Р., Кошутић, Б., Митровић, Д., *Увод у право*, Београд, 2001.
- Лучић, С., *Инфлуенсер маркетинг: потреба успостављања правне регулативе*, Зборник радова: XXI век – век услуга и услужног права, књ. 11, Крагујевац, 2020.
- Лучић, С., *Електронске комуникационе услуге кроз праксу Суда правде*, Зборник радова: Услуге и права корисника, Крагујевац 2020.
- Марковић, Р., *Уставно право*, Београд, 2014.
- Матић, Д., *Услужна делатност у области образовања и развој дигиталних вештина*, Зборник радова XXI век – век услуга и Услужног права, књ. 11, Крагујевац, 2020.
- Матић, Д., *Високо образовање у ванредном стању*, Зборник радова Услуге и права корисника, Крагујевац, 2020
- Матић, Д., *Високо образовање у Србији и развој информационо-комуникационих технологија*, Зборник радова: XXI век – век услуга и Услужног права, књ. 10, Крагујевац, 2019.
- Матић, Д., *Утицај Општег споразума о трговини услугама на карактер услужне делатности у области високог образовања*, Зборник радова XXI век – век услуга и Услужног права, књ. 2, Крагујевац, 2011.
- Матић, Д., *Високо образовање: између јавне услуге и комерцијалне услужне делатности*, Зборник радова: XXI век – век услуга и Услужног права, Крагујевац, 2011.
- Миленковић, Ј., *Директива ЕУ 123/2006 о услугама у унутрашњем тржишту ЕУ*, Зборник радова: XXI век – век услуга и Услужног права, Крагујевац, 2011.
- Мишовић, А., *Новине у правном регулисању туристичке делатности*, Зборник радова XX век – век услуга и Услужног права, књ. 10, Крагујевац, 2019.
- Мишовић, М., *Хетерогеност услуга и хомогеност услужних правних послова*, Зборник радова: XXI век – век услуга и Услужног права, Крагујевац, 2011.
- Орловић, С., *Уставно право*, Нови Сад, 2018.
- Орловић, С., *Начело поделе власти у уставном развоју Србије*, Београд, 2008.
- О'Нара, Р., А., (ed.) "Welfare state" in: *Encyclopedia of Political Economy*, 1999., Routledge.
- Webster's New Dictionary*, New York, 1977.
- Пајванчић, М., *Уставно право*, Нови Сад, 2008.
- Плахутник, А., *Јавне набавке и конкуренција – лек или подстрек корупцији*, Зборник радова: Заштита конкуренције и сузбијање монопола, Београд, 2014.
- Рапајић, М., *Владавина права и супростављање криминалитету и политичкој корупцији*, Зборник радова: Правна држава и стручност процесних субјеката као инструмент супростављања криминалитету, Крагујевац, 2015.
- Рапајић, М., *Економска и социјална права у Уставу Србије*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 2015.
- Рапајић, М., *Улога извршне и управне власти, као и невладиних организација у заштити права потрошача*, Зборник радова: Услуге и заштита корисника, Крагујевац, 2015.
- Рапајић, М., *О правној држави и владавини права*, Гласник права, бр. 3/2012.
- Савић Ј, *Екотуризам као потреба савремених туристичких трендова и могућности развоја*, Зборник радова: XXI век – век услуга и Услужног права, Крагујевац, 2011.
- Скаун, М., *Извори туристичког права*, Београд, 2000.
- Урдаревић, Б., *Пружање услуга од стране мултинационалних компанија и кодекси корпоративног управљања*, Зборник радова: Услуге и одговорност, Крагујевац, 2017.
- Хејвуд, Е., *Политика*, Београд, 2004.

Закон о здравственој заштити, Сл. гласник РС, бр. 25/2019.

Закон о електронској управи, Сл. гласник РС, бр. 27/2018.

Закон о електронским медијима, Сл. гласник РС, бр. 83/2014 и 6/2016 и др. закони.

Закон о заштити потрошача, Службени гласник РС бр. 62/2014 – др. закон, 44/2018 – др. Закон

Закон о правима пацијента, Сл. гласник РС, бр. 45/2013 и 25/2019 и др. закони.

Закон о јавноприватним партнерству и концесијама, Сл. гласник РС, бр. 88/2011, 15/2016, 104/2016.

Закон о електронским комуникацијама, Службени гласник РС, бр. 44/2010 и 60/2013 – одлука Уставног суда, 62/2014 и 95/2018.

Закон о здравственој заштити, Сл. гласник РС, бр. 107/2005, 99/2010 и 70/2017-одлука УС.

Закон о облигационим односима, Службени лист СФРЈ, бр. 29/78, 39/85, 45/89-Одлука УСЈ, 57/89, Службени лист СРЈ 31/93, Службени лист СЦГ 1/2003 Уставна повеља.

Уредба о класификацији делатности, Службени гласник РС, бр. 54/2010.

Посебне узансе у туризму, Службени гласник РС, бр. 33/2001 од 13.6.2001. године

Кодекс медицинске етике Лекарске коморе Србије (Сл. гласник РС, бр. 104/2016).

parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/predlozi_zakona/1892-14-pdf

Директива ЕУ 2015/2302 о путовањима у пакет аранжманима и повезаним путним аранжманима, Сл.лист ЕУ бр. Л 326 од 11.12.2015.

Директива 2008/122/ЕЗ Европског Парламента и Савета од 14 јануара 2009.

Directive 2006/123/EC of the European Parliament and of the Council on services in the internal market of 12 December 2006, OJ L 376, 27.12.2006.

Directive 2002/21/EC of the European Parliament and of the Council of 7 March 2002 on a common regulatory framework for electronic communications networks and services (Framework Directive), Official journal of the European Union L 108 , 24/04/2002 P. 0033 – 0050

Directive (EU) 2018/1972 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 establishing the European Electronic Communications Code, Official journal of the European Union L 321

Regulation (EU) 2018/1971 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 establishing the Body of European Regulators for Electronic Communications (BEREC), Official journal of the European Union L 321